

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

Природничо-географічний факультет

Кафедра загальної та регіональної географії

Пройдакова Діана Євгеніївна

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Спеціальність: 014 Середня освіта (Географія)

Галузь знань: 01 Освіта/Педагогіка

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеню магістра

Науковий керівник

_____ О.Г. Корнус,

кандидат географічних наук, доцент,

завідувач кафедри загальної та

регіональної географії

« ____ » _____ 20__ року

Виконавець _____ Д.Є. Пройдакова

« ____ » _____ 20__ року

Суми – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ	6
1.1. Понятійно-термінологічний апарат	6
1.2. Основні етапи формування геодемографії.....	12
1.3. Методи дослідження демографічних процесів	17
РОЗДІЛ II. ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ У СУМСЬКІЙ ОБЛАСТІ.....	25
2.1. Демографічні процеси у Сумській області у загальнонаціональному вимірі	25
2.2. Чисельність населення Сумської області	26
2.3. Народжуваність населення Сумської області	31
2.4. Смертність населення Сумської області	36
2.5. Природний приріст населення Сумської області	40
2.6. Статеві-вікова структура населення Сумської області	43
2.7. Демографічне навантаження.....	48
2.8. Середній вік та очікувана тривалість життя населення Сумської області	50
2.9. Шлюби та розлучення у Сумській області.....	51
2.10. Міграційні процеси у Сумській області	52
2.11. Шляхи подолання демографічної кризи	54
РОЗДІЛ III. ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ	57
3.1. Аналіз навчальних програм з географії в основній школі.....	57
3.2. Використання матеріалів кваліфікаційної роботи у закладах вищої освіти	70
ВИСНОВКИ.....	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	75

ВСТУП

Актуальність теми. За сучасних умов переорієнтування та формування нової національної стратегії, яка спрямована на розвиток людського потенціалу, поряд із несприятливою тенденцією демографічного відтворення актуальність соціально-економічних досліджень значно зросла. Деякі компоненти сучасного демографічного розвитку в Україні, які формувалися протягом десятиліть значно відстають від сучасних політичних та соціально-економічних змін. Реакція населення на нові умови життя відображається у змінах демографічної поведінки, зниженні народжуваності, збільшенні міграційних рухів у змінах структури та функцій сім'ї, а також переоцінці концепції шлюбу та розлучення.

Необхідність вивчення демографічної ситуації повністю підтверджується подвійністю його значення. Тому, з одного боку, демографічна ситуація є результатом та відображенням соціально-економічного розвитку, а з іншого боку, є чинником впливу на соціальний розвиток країни та її національної безпеки. Розуміння важливості розвитку населення та поточних проблеми останнього призвели до важливості та необхідності демографічних досліджень у сучасних умовах. Для диференціації індивідуального демографічного процесу та особливостей індивідуального регіонального соціально-економічного розвитку необхідно вивчити демографічний статус регіону, що посилює актуальність регіональних досліджень. Завдяки сучасній регіоналізації територіальних відмінностей в економічному розвитку та демографічних тенденцій збільшили потребу вивчення розвитку населення на регіональному рівні. Наукові дослідження демографічного розвитку, які проводяться на рівні регіону можуть бути використаними як і для методологічної бази розробок теорії суспільної географії, так і основою для практичних пропозицій щодо вдосконалення певних територіальних організацій життєвих процесів. Саме такі дослідження найбільш ефективні для регіональної соціально-

економічної політики. Якщо, проаналізувати демографічний процес певної території, то це дозволяє визначити закономірності та особливості розвитку населення регіональної соціально-географічної системи, і на цій основі визначити заходи щодо створення умов для стандартизації цих процесів. Цим і визначається актуальність кваліфікаційної роботи.

Мета кваліфікаційної роботи – полягає в аналізі демографічної ситуації у Сумській області та розробці перспективних шляхів її покращення.

Відповідно до мети були поставлені наступні **завдання**:

- 1) проаналізувати наукову літературу із зазначеної тематики;
- 2) розглянути теоретичні аспекти вивчення демографічної ситуації;
- 3) проаналізувати особливості демографічного розвитку у Сумській області;
- 4) установити регіональні відмінності за демографічними показниками;
- 5) розглянути особливості використання матеріалів кваліфікаційної роботи при вивченні географії у закладах загальної середньої освіти та закладах вищої освіти.

Об'єкт дослідження – демографічний розвиток.

Предмет дослідження – особливості демографічного розвитку в Сумській області.

Інформаційно-статистичною базою проведеного дослідження слугували дані Державної служби статистики України та Головного управління статистики в Сумській області.

Зібрані дані оброблялися за допомогою різноманітних **методів**. Зокрема були використані як загальнонаукові (аналіз та синтез, індукція та дедукція, системно-структурний підхід та ін.), так і спеціальні методи – картографічний, порівняльно-географічний та статистичний.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що отримало подальший розвиток дослідження демографічної ситуації в Сумській області та встановлення регіональних відмінностей за демографічним розвитком; розробка географічних картосхем демографічного розвитку Сумської області.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження можуть бути використані органами державного управління та місцевого самоврядування для прогнозування та знаходження шляхів підвищення якості життя населення.

Розроблена в процесі написання кваліфікаційної роботи методика і зібраний фактичний матеріал можуть використовуватися в освітньому процесі у закладах загальної середньої освіти та у СумДПУ імені А. С. Макаренка при викладанні навчальних дисциплін «Економічна-соціальна географія» та «Географії Сумської області».

Апробація результатів кваліфікаційної роботи та публікації. Матеріали кваліфікаційної роботи пройшли апробацію на III Всеукраїнській науковій конференції студентів та молодих учених «Теоретичні та прикладні аспекти досліджень з біології, географії та хімії» (м. Суми, 30 квітня 2020 р.) та Всеукраїнській науковій конференції «П'яті Сумські наукові географічних читаннях» (Суми, 8-10 жовтня 2020 р.).

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається з вступу, 3-х основних розділів, Висновків, списку використаних джерел (24 найменувань). Загальний обсяг роботи становить 77 сторінок, з них –75 основного тексту.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ

1.1. Понятійно-термінологічний апарат

Нинішній розвиток соціальної географії та розширення дисциплін, що межують з іншими суспільними науками, забезпечили поступове розширення та вдосконалення наукових інструментів на основі понять класичної географії та пов'язаними з ними науковими поняттями і термінами. Різноманітність та неоднозначність цих понять і термінологічних інструментів соціальної географії рекомендується визначати конкретними основними концепціями досліджень соціальної географії, що визначають демографічні компоненти системи соціальної географії.

В основі комплексних суспільно-географічних досліджень провідну роль відіграють такі поняття як «система» та «геосистема». Найвідомішими вченими географами, які дослідили та обґрунтували функціонування географічних систем, є: Е. Б. Алаєв, З. Е. Дзеніс, К. А. Немець, Я. Б. Олійник, М. М. Паламарчук, О. Г. Топчієв, О. І. Шаблій та інші науковці. Так, на думку Е. Б. Алаєва автора фундаментальної праці «Соціально-економічна географія: понятійно-термінологічний словник» під поняттям «система» він розглядає поєднання об'єктів з їх властивостями та відношеннями, з упорядкованими взаємними зв'язками, які надають цьому поєднанню нові якості це цілісність, автономність, стійкість [1].

В свою чергу «цілісність» визначають як наявність єдиної для усього поєднання мети, функцій, яких не було в окремих елементах; «автономність» – як спрямованість до більшої внутрішньої впорядкованості, заповнення «відсутніх» елементів і функцій; «стійкість» – як прагнення до збереження

структури або такого розвитку, що забезпечує виконання системою головної функції[24].

Термін «геосистема» трактується як система, в якій взаємозв'язок між елементами визначається геологічною будовою, яка складається з двох компонентів: системи та елементи. Елемент – це компонент, неподільний в рамках системи; система – це така частина, яку можна поділити на інші системи або елементи; основними властивостями геосистем є цілісність, функціональність, структурність, взаємопов'язаність, змістовність, динамічність, територіальність [1].

Взагалі, географічна система є ієрархічною організацією, її основні підсистеми це природна (складається з біологічної й фізичної підсистем) та суспільна (яка містить виробничі, економічні, соціальні та інституційні підсистеми).

З подальшим розвитком географічних знань в науковій літературі з'являється нове поняття «соціогеосистема». Це поняття виникло внаслідок необхідності виділення особливих соціальних елементів, які суттєво відрізняються від інших складових. Визначний науковець Немець Л. М. визначає соціогеосистему, як «гетерогенну систему, яка містить різні за рівнем узагальнення та ієрархії соціальні елементи або підсистеми, а також техногенні, кісні та біогенні елементи (підсистеми), що знаходяться у взаємодії через потоки речовини, енергії та інформації в географічному просторово-часовому континуумі» [17]

Одним з найважливіших атрибутів соціогеосистеми є її цілісність, яка характеризується співвідношенням міцності внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Взагалі, цілісна система має тісні зв'язки внутрішніх елементів і низьку залежність від зовнішніх елементів. З цієї точки зору цілісність соціальних систем визначається їх відносною автономністю, але це не виключає існування міцних зв'язків між елементами (підсистемами) на різних рівнях соціальної системи. [17].

У більшості випадків вивчення статистичного стану соціогеосистеми здійснюється шляхом вивчення взаємозв'язку між її елементами через їх властивості й відношення, які можна визначити кількісно та якісно. Іншими словами, шляхом вивчення стану різних її підсистем.

В подальшому розвитку суспільно-географічної науки та виокремленням соціальної складової розвитку суспільства в науковий термінологічний апарат входить нове поняття соціально-географічного процесу. Під «соціально-географічним процесом» Л. М. Немець пропонує розуміти послідовну закономірну зміну ситуацій у розвитку різних соціумів в історичному і географічному контексті або зміну соціальних складових соціогеосистем у просторово-часовому географічному континуумі [19].

У процесі вивчення демографічних складових соціально-географічної системи виникла необхідність поглибити та вдосконалити теоретико-методологічні регламенти соціальної географії для визначення категорії «демографічний розвиток», її уточнення та змістовного розширення. Великою кількістю відомих вчених були досліджені теоретичні основи дослідження демографічної складової суспільства такими, як: Н. Т. Агафоновим, Д. І. Валентеєм, В. О. Джаманом, А. І. Доценком, С. А. Ковальовим, М. М. Логвином, С. І. Пирожковим, В. І. Стешенко, О. Г. Топчієвим, Г. М. Федоровим, О. У. Хомрою, В. В. Яворською та іншими.

З численних наукових досліджень та їх взаємозалежності з іншими соціально-економічними факторами було проведено велику кількість досліджень щодо особистих демографічних характеристик населення, які вимагали вдосконалення, а також прийняття та позначення спеціального терміну. І як наслідок, в 1970 р. науковці Д.І. Валентаєв і Н.Т. Агафонов запропонували два терміни «демографічна ситуація» і «демографічна обстановка». Ці поняття широко використовувались як синоніми й певною мірою вони показували складні демографічні характеристики населення. Але все ж таки виходячи з специфіки науки, в демографічному і економіко-географічному підході між цими термінами є певні відмінності. Якщо, брати

до уваги змістовий план то «ситуація» менш жорстко причинна обумовлена – це відбиток дійсної картини об’єктивного світу; «обстановка» вже вказує на існування зовнішніх причин, але водночас і на відносну стійкість сучасного стану. [16].

В той самий час в науковий обіг входить новий термін, який був запропонований С. І. Пирожковим. Він визначає, що «демографічний розвиток» – це комплексне поняття, яке містить в собі взаємодію між багатьма демографічними змінами (народжуваність, смертність, шлюбність, міграцію тощо), послідовне дослідження яких являє собою самостійну наукову задачу[21].

Чим більше розвивалася наука, тим все більше уваги приділялось демографічній складовій в предметі соціально-економічної географії та географії населення. Дослідник С.А. Ковальов термін «демографічна ситуація» пропонує розуміти, як співвідношення параметрів народжуваності, смертності, міграційної рухливості і тенденцій, що склалися в певній територіальній групі населення, їх змін, що створюють певну статеву-вікову структуру населення, певну динаміку його чисельності і умови його подальшого відтворення [3].

Відомий економіко-географ О. В. Хомри присвячував свої роботи вивченню населення та його демографічної складової. В цих працях він широко розширює методи та поняттєвий апарат суспільно-географічного дослідження населення. Він зазначав, що процес демографічного відтворення протікає в просторі та часі, ця єдність просторово-часових форм демографічного відтворення припускає дослідження кожної з них як відносно самостійного об’єкта; територіальність демографічного відтворення показує нерозривність просторово-часової організації із внутрішнім законом розвитку населення [23].

В подальших дослідженнях поняття «демографічна ситуація» широко використовується в науці. Цей термін складається із природного і міграційного руху і залежить від впливу таких факторів і чинників, як

природні умови регіону, особливості базового генофонду населення, особливості правових, моральних та релігійних норм, адміністративно-регулятивних актів, екологічних умов проживання тощо.

При подальшому використанні системного підходу в багатьох галузях науки та в економічній географії популярності в науковий обіг географії населення входить поняття «геодемографічної системи». Геодемографічна система – це система, яка визначається на основі теоретичного аналізу модель зв'язків демографічних процесів із соціально-економічними чинниками, що показує структуру і динаміку зв'язків, і є характерною для певного територіального рівня [10].

В наступних етапах розвитку науки й поняттєвого апарату економічної географії та географії населення популярності набувають нові такі, як «геодемографічна ситуація» і «геодемографічна обстановка». Термін «геодемографічна ситуація» визначають, як наповнений конкретним змістом стан геодемографічної системи на певний момент часу, який визначається сукупністю зовнішніх соціально-економічних чинників. Під «геодемографічною обстановкою» вчені визначають послідовності змін геодемографічних ситуацій, притаманних конкретній території, що розвиваються під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх соціально-економічних чинників [10].

Поняття «геодемографічна обстановка» широко застосовується сучасними представниками Південноукраїнської наукової школи, зокрема О. Г. Топчієв, В. Г. Фоменко, В. В. Яворська.

Отже, при вивченні географії населення поняття геодемографія набуло широкого використання. Його трактують, як результат взаємодії демографічних і соціально-економічних процесів певного територіально-ієрархічного рівня, що відбувається в певний відрізок часу під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх факторів.

В сучасних демографічних, економічних, соціальних дослідженнях заведено використовувати поняття «демографічної ситуації» або

«обстановки», що містить співвідношення демографічних процесів, складу і розміщення населення на певній території в певний період часу; тобто демографічна ситуація є проявом об'єктивних соціально-економічних закономірностей розвитку суспільства, що визначають загальні тенденції розвитку населення [12].

Взагалі кажучи, розвиток населення визначається як природний процес кількісних та якісних змін чисельності населення, складність системи його зв'язків взаємовідносин, що є певним етапом соціально-історичного розвитку, який переходить від одного якісного стану до іншого. Розвиток народонаселення – це невід'ємна складова соціально-економічного розвитку. Методологічне значення поняття полягає в тому, що воно є своєрідною теоретичною ланкою, що пов'язує загальні закони і закономірності розвитку суспільства із закономірностями відтворення населення. В межах тієї або іншої формації діють специфічні закономірності розвитку народонаселення, які обумовлені конкретно-історичними особливостями суспільства [12].

На нашу думку, демографічний розвиток – це складова соціально-економічного розвитку, яка показує зміни якісних і кількісних демографічних показників протягом певного часу на території держави або окремого регіону.

Вивчення зв'язків та закономірностей демографічних процесів важливе для аналізу наявної ситуації, а також для виявлення її причин та здійснення прогнозування подальшого розвитку. Для суспільно-географічного дослідження рекомендується використовувати поняття «демографічний розвиток», тобто закономірний процес кількісних і якісних змін в часі й просторі демографічної складової соціогеосистеми.

Невід'ємною частиною демографічної складової в розвитку соціогеосистеми і її основним компонентом в першу чергу є – свідомі люди. Адже саме вони визначають принципову різницю між соціальними системами та іншими системами. Таким чином, демографічний процес можна розглядати як інструмент, який має можливість створювати та

змінювати населення. В першу чергу, саме від дії цього інструменту залежать значною мірою особливості населення, яке буде в майбутньому, його характеристики. Отже, вивчення демографічного розвитку та пошук способів раціонального управління цим процесом – одне з важливих завдань суспільства, що і виступає соціальним замовленням на відповідні наукові дослідження. Тому вивчення демографічного розвитку населення та пошук шляхів розумного управління цим процесом є одним із найважливіших завдань суспільства.

1.2. Основні етапи формування геодемографії

На цей момент, вітчизняна географія набуває стрімких радикальних змін, які з'являються внаслідок стрімких змін соціальної орієнтації розвитку за умови пошуку сучасного шляху розвитку.

З'являється новий напрям географії населення – геодемографія як наука про інтегровані територіальні соціально-демографічні (демосоціальні) комплекси (ІТСДК). Розвиток предметної області географії населення (ГН) відбувається від вивчення розміщення населення до форм його територіальної організації та до інтегрованих територіальних соціально-демографічних (демосоціальних) комплексів (ІТСДК)[25].

В наш час існує безліч наук, які займаються вивченням народонаселення. Яворська визначає народонаселення як міжпредметну область знань різних наук про людину, яка дає змогу сформувати цілісне уявлення про народонаселення та процеси, що в ньому відбуваються. Взагалі предмет геодемографія пересікається з демографією, географією та регіоналістикою. Формування геодемографії поділено на три основні етапа (табл.1.1).

Таблиця 1.1

Основні етапи формування геодемографії

Етапи формування геодемографії		
I етап	II етап	III етап
На даному етапі провідну роль в геодемографії займає демографія. Демографія – це наука про вивчення чисельності, складу, відтворення розміщення населення, а також його змін, причин та наслідків цих змін; соціально-економічних факторів, що визначають мобільність населення.	На даному етапі характерна тісна взаємодія демографії з географією. На стику цих двох наук сформувалась нова дисципліна – географія населення	На даному етапі методологічних трансформацій у науках формується новий напрям географії населення, який орієнтується на вивчення регіональних відмінностей між населенням і розселенням та орієнтується на розробку регіональної політики в галузі населення

Також в першому етапі геодемографії визначають три види руху населення – природний, просторовий та соціальний. Природний рух населення – це динаміка народжень та смертей, шлюбів та розлучень, які змінюють чисельність населення природним шляхом. Цей рух населення характеризується коефіцієнтом народжуваності, коефіцієнтом смертності та природним приростом населення. Просторовий (або ж механічний) рух населення – це рух людей, які кордони тих чи інших територій, з метою постійного або тимчасового перебування на новому місці. Для даного руху використовують такі кількісні оцінки інтенсивності руху населення коефіцієнт міграції за прибуттям, коефіцієнт міграції за вибуттям, валовий коефіцієнт та сальдо міграції. Соціальна мобільність населення відноситься до ряду змін соціальних характеристик людей, тобто переходу від однієї

соціальної групи до іншої. Вивчення соціального руху населення відбувається на стику демографії та соціології. Наслідком формування руху населення є формування різних видів його структур таких як статевовікова, освітня, професійна, сімейна. Також завдяки цьому руху формується поступова взаємодія між населенням та іншими частинами суспільства.

Основним напрямком в демографії є дослідження закономірності змін у чисельності населення, його відтворення, якісного складу, шлюбність та розлучення, смертність, структуру населення за віком, статтю, етнічний склад і так далі. Термін демографія постійно зазнає змін, адже дедалі більше зростає інтерес вчених до вивчення демографічних процесів.

Для другого етапу характерна тісна взаємодія демографії з географією. Внаслідок цього, як зазначено в табл.1.1 сформувалась нова дисципліна – географія населення. Ця наука вивчає географічні відмінності у складі та відтворенні населення, територіальний розподіл та розміщення населення, трудові ресурси та їх використання, а також територіальні характеристики житлових районів та їх територіальних систем.

Як галузь географічної науки, демографія охоплює майже всі територіальні аспекти, пов'язані з населенням. Основними відмінностями між географією населення та іншими предметами, що вивчають народонаселення є:

- 1) комплексність, коли населення розглядається за всіма чинниками впливу, і всіма результатами його діяльності (наслідками);
- 2) системність, коли населення розглядається як підсистема загальних систем (суспільства), але в той же час воно саме є складною системою, що має своє структурування;
- 3) територіальність (географічність), коли явище або процес розглядається на певній території;
- 4) картографування, за яким демографічне явище або процес можна відобразити на карті, яка виводить дослідження на рівень ГІС-технологій [25].

Географія населення як наука використовує поняття «розселення» у двох значеннях. В першому значенні «розселення» означає процес поширення населення по території. В другому значення, це поняття ототожнює картину сучасного розподілу населення на певній території. В основі такої картини є мережа поселень, їх адміністративний статус, функціональні типи, людність. пов'язаний з її все більш інтенсивним господарським освоєнням.

Вивчення розселення і є стиковою зоною, яка вивчається й географією населення і геодемографією. Географи та демографи традиційно в такому випадку вже використовують термін «системи розселення». Система розселення – це територіальна сукупність поселень різних рангів і типів, які активно взаємодіють між собою, мають інтенсивні зв'язки у вигляді трудових і побутових поїздок, переміщень товарів і послуг [25].

Системи розселення набувають різних рівнів організації суспільства – від глобальних й макрорегіональних до регіональних і локальних. За В. Яворською найпоширенішими в геодемографії є системи розселення таких рівнів:

- 1) національний (загальнодержавний) – єдина система розселення країни;
- 2) регіональний – регіональні системи розселення; субрегіональні та мікрорегіональні системи розселення;
- 3) локальний – локальні системи розселення.

Для сучасної географії розглядають обласні (регіональні), міжрайонні (субрегіональні) та районні (локальні) системи розселення. Щоб проаналізувати дані системи розселення регіонального та макрорегіонального рівнів користуються поняттям, опорного каркасу розселення (за Г. Лаппо). Це поняття містить в собі взаємне розташування найбільших міст, визначає загальний характер поселення, його конфігурацію, щільність. Термін опорний каркас вважається основою системи розселення, навколо якого вона формується й зростає.

На третьому етапі складові географії населення вивчають за допомогою аналізу руху населення чи методом порівнянь різночасових геодемографічних ситуацій. На часі вивчення геодемографічних процесів. Геодемографія підкреслює в собі основні регіональні аспекти процесів відтворення населення, руху населення, розселення населення. Основним завданням геодемографії є встановлення системи зв'язку між відтворенням населення та соціальним розвитком на регіональному рівні. Геодемографія відіграє провідну роль у забезпеченні комплексного вивчення населення. Головні базовими поняттями нового напрямку є демовідтворювально-територіальний комплекс, геодемографічна ситуація, геодемографічні процеси, геодемографічна політика, регіональні системи розселення.

Державна демографічна політика є основою для реалізації збалансованої в області народонаселення. Завдання, якої полягає в регулюванні на державному рівні процесів відтворення.

Кожен регіон країни має свої природні та територіальні особливості. До цих особливостей відносять історичні, економічні й соціальні умови, що визначають демографічні характеристики розвитку. При таких умовах, виникає об'єктивна необхідність у проведенні певної регіональної й геодемографічної політики на місцях.

Вчені під терміном «регіональна політика» визначають систему принципів і методів управління функціями та розвитком регіону країни, а також міжрегіональних відносин, тобто політику, що проводиться на регіональному рівні. Головними завдання регіональної політики є – державне будівництва й забезпечення соціального захисту населення регіону. Державні й місцеві органи влади мають потребу в комплексних географічних розробках, які дозволять у значній мірі використовувати ресурси території й можливості географічного поділу праці, що забезпечить розвиток господарства й часткове вирішення соціальних проблем, але це реально здійснити сьогодні лише на національно-територіальному рівні [25].

Комплексне вивчення соціально-демографічних процесів в регіонах повинне тісніше пов'язуватися із завданнями регіональної політики, у тому числі й демографічної. Перевага регіональних соціально-демографічних досліджень полягає в тому, що вони поєднують специфічні умови населення в різних регіонах країни та доповнюють національну демографічну політику.

Отже, в кінцевому результаті під поняттям регіональна геодемографічна політика ми розуміємо її як системну діяльність місцевих органів влади в сфері розвитку населення, яка спрямовує всі свої сили на узгодження з однієї сторони інтересів країни й регіону, з іншої сторони стратегічних цілей розвитку населення й поточних питань соціально-економічного розвитку.

1.3 Методи дослідження демографічних процесів

Під методологією (яка перекладається з грецької, як шлях до наукового пізнання, вчення про способи наукового пізнання) у науці розуміють сукупність принципів, правил і методів пізнання, які вчені використовують для здобуття нових знань [1].

Загальна методологія сучасної демографії складається з трьох основних компонента, відповідно до яких створюється логіка наукових досліджень: методологічний напрямок (сьогодні його називають «парадигмою»), методологічний метод та методологічний принцип.

Методологічні напрямки визначаються за допомоги демографічних теорій і концепцій, а що покладаються вчені у своїй дослідницькій діяльності, прикладом може бути – концепція демографічного переходу. Орієнтованість демографів на яке-небудь методологічний напрям робить істотний вплив на вибір ними методики дослідження, а також на висновки, які будуть зроблені при проведенні демографічних досліджень.

Методологічні підходи – це форма стратегії наукового дослідження. Методологічний підхід складається із спеціальних правил наукового аналізу

досліджуваного об'єкта. В методиці дослідження демографічних процесів загалом виокремлюють такі методологічні підходи (табл.1.2.).

Таблиця 1.2

Основні методологічні підходи під час вивчення демографічних процесів

Підхід	Основні характеристики
Системний	розглядає всі об'єкти дослідження, явища та процеси як цілісну систему, яка безперервно розвивається, і всі елементи якої взаємопов'язані та взаємозалежні між собою.
Синергетичний	сутність даного підходу полягає у вивченні процесу самоорганізації та формування нових впорядкованих структур. В синергетичному підході предметом є механізми, які стихійно утворюються і зберігають складні системи, особливо ті, що перебувають у стабільному і неврівноваженому стані із зовнішнім середовищем.
Інформаційний	це відносно новий підхід, суть якого полягає в тому, що в першу чергу при вивченні будь-якого об'єкта він виявляє для себе характерні інформаційні аспекти.

При більш докладному вивченні даних методологічних підходів ми з'ясували також в яких випадках ми їх використовуємо.

При використанні системного підходу кожна система функціонує в певному середовищі, яке впливає на її внутрішні процеси через прямі та непрямі фактори. Цей підхід необхідний для вдосконалення управління розвитком населення регіонального рівня, який відбувається переважно шляхом від простого розуміння різних компонентів процесу відтворення населення до всебічного розуміння населення.

В синергетичному підході предметом є механізми, які стихійно утворюються і зберігають складні системи, особливо ті, що перебувають у стабільному і неврівноваженому стані із зовнішнім середовищем. Синергетичний підхід базується на можливому баченні світу, заснованому на

вивченні нелінійних систем, які включають безліч альтернативних еволюційних шляхів та їх незворотність.

Венецький І.Г. в своїй праці «Статистичні методи в географії» говорить, що для використання даного методу в суспільно-географічному дослідженні потрібно дотримуватись таких так би мовити правил. По-перше, треба визначити та описати характеристики регіональної соціоєкосистеми та процесу розвитку населення, що вимагає досліджень з точки зору синергетики. По-друге, вивчити тенденції демографічного розвитку, описати усі можливі для нього всі можливі напрямки і шляхи подальшого розвитку. По-третє, визначити мету або бажаний результат. По-четверте, виділити основний перелік впливу, що сприяють самоорганізації системи.

Метод синергетичного підходу використовується для аналізу самоорганізації соціально-географічної системи та координації її рушійної сили - динамічного спрямування соціальних об'єктів для досягнення балансу між соціальною та природною складовими, які утворюють разом цілісну систему.

Немець К.А. в дослідженнях інформаційного методу наголошує на тому, що майже всі процеси та явища мають інформаційну основу; бо в свою чергу, інформація є носієм змісту всіх процесів, що відбуваються в природі та суспільстві.

Головним чинником, який вплинув на формування інформаційного методу це було усвідомлення всеосяжності інформації в природі й суспільних явищах. Інформаційний підхід дозволяє досліджувати об'єкти, процеси та явища з так званої інформаційної точки зору та виявляти нові якості, які є важливими для розуміння його природи та можливих напрямків розвитку.

Також для вивчення демографічного розвитку соціоєкосистеми використовуються безліч різних методів, серед яких можна виділити наступні:

- Метод діалектики, який стосується філософії і передбачає вивчення процесів постійних змін, розвитку та зв'язку. Розвиток населення розглядається як процес постійних якісних та кількісних змін демографічного складу соціально-географічної системи. Метод діалектики дозволяє визначити причинно-наслідкові зв'язки та врахувати вплив політичних, економічних, соціальних, культурних та інших факторів на формування поведінки населення та на його демографічний розвиток населення.

- Методи порівняння та аналогії широко використовуються, оскільки він дозволяє виявити найважливіші характеристики подібності та відмінності в декількох об'єктах, явищах або процесах.

За допомогою порівняльного методу можна визначити подібні і відмінні риси подібності та відмінності між різними адміністративними регіонами за їх різними демографічними показниками, а також за їх загальної сукупності та динаміки. В свою чергу, метод аналогії дає нам можливість визначати загальні характеристики та особливості явища, яке подібне до іншого, але більш досліджене.

- Методи аналізу й синтезу є обов'язковим при вивченні дослідження. Метод аналізу передбачає собою розкладання об'єкта дослідження на складові частини, для більш детальнішого його дослідження. В свою, чергу метод синтезу формується на отриманні отримання нового знання на основі узагальнення даних аналізу і що може використовуватись для формування цілісного уявлення про об'єкт дослідження.

- Метод дедукції та індукції доповнює попередній метод. Перший будує висновки на основі аналізу досліджених положень, також він спрямований на здобуття нових знань шляхом від загального до конкретного (повністю аналізується демографічна ситуація регіону і визначається її вплив на ситуацію в окремих районах), другий передбачає висновок на основі часткових суджень шляхом виявлення загального спільного (через аналіз

демографічної ситуації в окремих районах робляться висновки про їх вплив на загальну демографічну ситуацію в області) [5].

- Абстрактно-логічний метод розкриває і узагальнює знання та дані про той чи інший процес; при абстрагуванні увага зосереджується на основних особливостях процесу, а вторинні ознаки опускаються (при проведенні аналізу факторів демографічного розвитку опускаються детальні психологічні мотиви демографічної поведінки, що не є об'єктом суспільно-географічного дослідження).

- Історичний метод дозволяє вивчити зміни, які відбулися у демографічному розвитку регіональної соціогеосистеми як складової національної в різні історичні періоди, та з'ясувати чинники, що зумовили такий перебіг подій. Дослідження демографічного розвитку, неможливе без дослідження історичних аспектів передумов його протікання.

- Методи класифікації і систематизації дозволяє визначити конкретну послідовність у дослідницькому процесі та явищі, узагальнити їх загальні та унікальні характеристики та визначити внутрішні характеристики, які будуть отримані за допомогою інших методів (особливо в деяких областях через подібність чи відмінності розвитку популяції та різних її компонентів).

- Графічний метод може чітко показати структуру, тенденцію, динаміку розвитку населення та різних його компонентів, а також їх взаємодію у вигляді схем.

- До конкретно-наукових (спеціально-наукових) належать методи, що застосовуються лише в конкретних науках або суміжних наукових групах.

- Порівняльно-географічний та порівняльно-історичний методи дозволяють проводити просторові, часові та просторово-часові порівняння об'єктів та явищ.

- Картографічний метод – це метод, який відіграє досить важливу роль при вивченні демографічного розвитку. За допомогою цього метода в

нашому дослідженні ми будемо та використовуємо карти, картосхеми та інші картографічні роботи, щоб проаналізувати просторові явища.

Також картографічний метод дозволяє отримувати якісні і кількісні характеристики процесу дослідження, аналізувати взаємозв'язки та взаємодії в системах, їх динаміку та просторово-часову еволюцію; встановлюйте тенденції розвитку та прогнозування майбутнього стану різних рівнів соціогеосистем.

- Статистичний метод застосовується при вивченні демографічного розвитку, він базується на обробці кількісних показників, що відображають розвиток демографічного процесу.

При застосуванні даного методу в нашому дослідженні ми зібрали основні первинні статистичні дані, а також в подальшому використали їх.

В першу чергу статистичний метод ми використовували при вирахуванні коефіцієнта народження, смертності, природного приросту, інтенсивності прибуття і відбуття, загальної міграції і сальдо міграцій. Нижче представлені формули за якими ми знаходили ці коефіцієнти.

1) Загальний коефіцієнт народжуваності:

$$K_{\text{нр}} = \frac{H_p}{H} \times 1000, \quad (1.1),$$

де H_p – кількість людей, що народилися за рік на певній території;

$\frac{H}{2}$ – середня чисельність населення відповідної території (напівсума чисельності на початок і кінець року);

2) Загальний коефіцієнт смертності:

$$K_{\text{см}} = \frac{\Pi}{H} \times 1000, \quad (1.2),$$

де Π – кількість померлих на певній території.

3) Загальний коефіцієнт природного приросту:

$$K_{\text{пр.пр}} = K_{\text{нр}} - K_{\text{см}} \quad (1.3),$$

$$K_{\text{пр.пр}} = \frac{H_p - \Pi}{H} \times 1000 \quad (1.4),$$

4) Коефіцієнт інтенсивності за прибуттям:

$$K_{\text{прб}} = \frac{Ч_{\text{прб}}}{H} \times 1000, \quad (1.5),$$

де $Ч_{\text{прб}}$ – чисельність прибулих за рік на дану територію.

5) Коефіцієнт інтенсивності міграції за вибуттям:

$$K_{\text{вб}} = \frac{Ч_{\text{вб}}}{H} \times 1000, \quad (1.6),$$

де $Ч_{\text{вб}}$ – чисельність вибулих за рік з даної території.

6) Коефіцієнт загальної(валової) міграції :

$$K_{\text{вм}} = \frac{Ч_{\text{пр}} - Ч_{\text{вб}}}{H} \times 1000, \quad (1.7).$$

7) Сальдо міграцій (механічного руху населення):

$$МС = Ч_{\text{прб}} - Ч_{\text{вб}}, \quad (1.8).$$

8) Коефіцієнт демографічного навантаження дітьми:

$$K_{\text{дем.навант.діт.}} = \frac{S_{0-15}}{S_{16-54(59)\text{прац.}}} \times 1000, \quad (1.9).$$

9) Коефіцієнт демографічного навантаження пенсіонерами:

$$K_{\text{дем.наван.пенс.}} = \frac{S_{55(60)\text{і більше}}}{S_{16-5\text{прац.4(59)}}} \times 1000, \quad (2.0).$$

10) Коефіцієнт загального демографічного навантаження непрацездатними:

$$K_{\text{заг.дем.навант.}} = \frac{S_{0-15} + S_{55(60)\text{і більше}}}{S_{16-54(59)\text{прац.}}} \times 100, \quad (2.1),$$

або

$$K_{\text{заг.дем.навант.}} = K_{\text{дем.навант.діт.}} + K_{\text{дем.навант.діт.}} \quad (2.2).$$

Завдяки саме цим кількісним методам можна відібрати та розробити конкретні показники та характеристики демографічного процесу. В якості цього основного кількісного показника можуть бути використані різні статистичні показники, а також показники, які були отримані внаслідок взаємодії з іншими методами у процесі дослідження. Динамічні характеристики цих показників з часом можуть характеризувати основні риси розвитку населення. Поєднання цих показників дає можливість судити

про темпи та тенденції розвитку різних регіонів опосередковано, але дуже об'єктивно.

РОЗДІЛ II

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ У СУМСЬКІЙ ОБЛАСТІ

2.1. Демографічні процеси у Сумській області у загальнонаціональному вимірі

Сучасний демографічний стан всієї України дослідники вважають кризовим. Цей кризовий стан зумовлений погіршенням майже усіх демографічних процесів починаючи від зниження народжуваності, зменшення середньої тривалості життя, зростання смертності людей працездатного віку, погіршення екології, появою нових захворювань, а також еміграції. Дана криза триває вже з 1991 року, коли в Україні смертність почала перевищувати народжуваність. За останні роки чисельність постійного населення стрімко скоротилась. На демографічну ситуацію країни впливає велика кількість чинників. До таких чинників можна віднести соціально-економічні, екологічні, політичні та безліч інших. Така загальнонаціональна демографічна картина спостерігається і в Сумській області.

За допомогою використання статистичних даних України визначили, які місця займає Сумська область за демографічними процесами у загальнонаціональному рівні (табл. 2.1.).

Таблиця 2.1.

Демографічні процеси Сумської області у загальнонаціональному вимірі

Назва процесу	Місце області
За чисельністю населення :	20 місце серед інших областей
За демографічним навантаженням на населення у віці 16-59 років	Загальне навантаження: 16 місце; від «0-15 років» ми займаємо 22 місце; від «65 і старше» 5 місце.
За статево-віковою структурою:	серед чоловіків займає 19 місце, а серед жінок 17 місце

За кількістю живонародженого:	22 місце .
За кількістю померлого населення:	7 місце
За природним приростом(скорочення):	10 місце
За середньої очікуваної тривалості життя при народженні:	Обидві статті: 6 місце Чоловіча:6 місце Жіноча: 7 місце
За загальним коефіцієнтом шлюбності:	22 місце
За загальним коефіцієнтом розлучуваності:	13 місце

2.2. Чисельність населення Сумської області

Конкретним проявом об'єктивних соціально-економічних закономірностей розвитку суспільства, що визначає загальні тенденції розвитку населення в цілому та рівня його життя зокрема, є демографічна ситуація.

Станом на 01.01.2020 чисельність населення Сумської області становить 1068247 осіб. Як ми бачимо, що порівняно з іншими роками кількість населення значно змінилася. На це вплинуло ряд причин, які ми розглянемо в подальшому нашому дослідженні.

Проаналізувавши картосхему чисельності Сумської області (рис. 2.1) ми бачимо, що до адміністративно-територіальних одиниць регіону з найнижчою кількістю населення потрапили Середино-Будський (15610), Великописарівський (17482), Липоводолинський (17713) та Шосткинський (19420) райони. Така ситуація спостерігається швидше за все через низький коефіцієнт народжуваності та високу смертність. У розрізі адміністративно-територіальних одиниць найбільшу кількість населення має Конотопська міськрада (89618), Охтирська міськрада (73024), Сумська міськрада(264981) та Глухівська міськрада (54115). На чисельність населення напряму впливає

якість життя населення. Тому міста обласного підпорядкування мають найбільшу кількість населення.

За даними статистики Сумської області в області відбувається скорочення як міського, так і сільського населення. Скорочення населення по районах відбувається неоднаково, але воно характерне майже для всіх районів області. Найбільшу частку міського населення мають Лебединський район (56%), Середино-Будський (57%), Тростянецький (60%) та Путивльський (60 %), Кролевецький (62 %) та Ямпільський (69 %) райони, а також найвища кількість міського населення представлена в усіх міськрадах області. Сумський (17%), Охтирський (9%), Конотопський (9%) та Глухівський (18%) райони мають найнижчу кількість міського населення.

Відповідно до цих показників ситуація із часткою сільського населення районів виходить навпаки. Тобто у Лебединський район (44%), Середино-Будський (43%), Тростянецький (40%) та Путивльський (40 %), Кролевецький (38 %) та Ямпільський (31 %) райони мають найменшу кількість сільського населення в своєму складі. В свою чергу Сумський (83%), Охтирський (91%), Конотопський (91%) та Глухівський (82%) мають найвищі показники сільського населення.

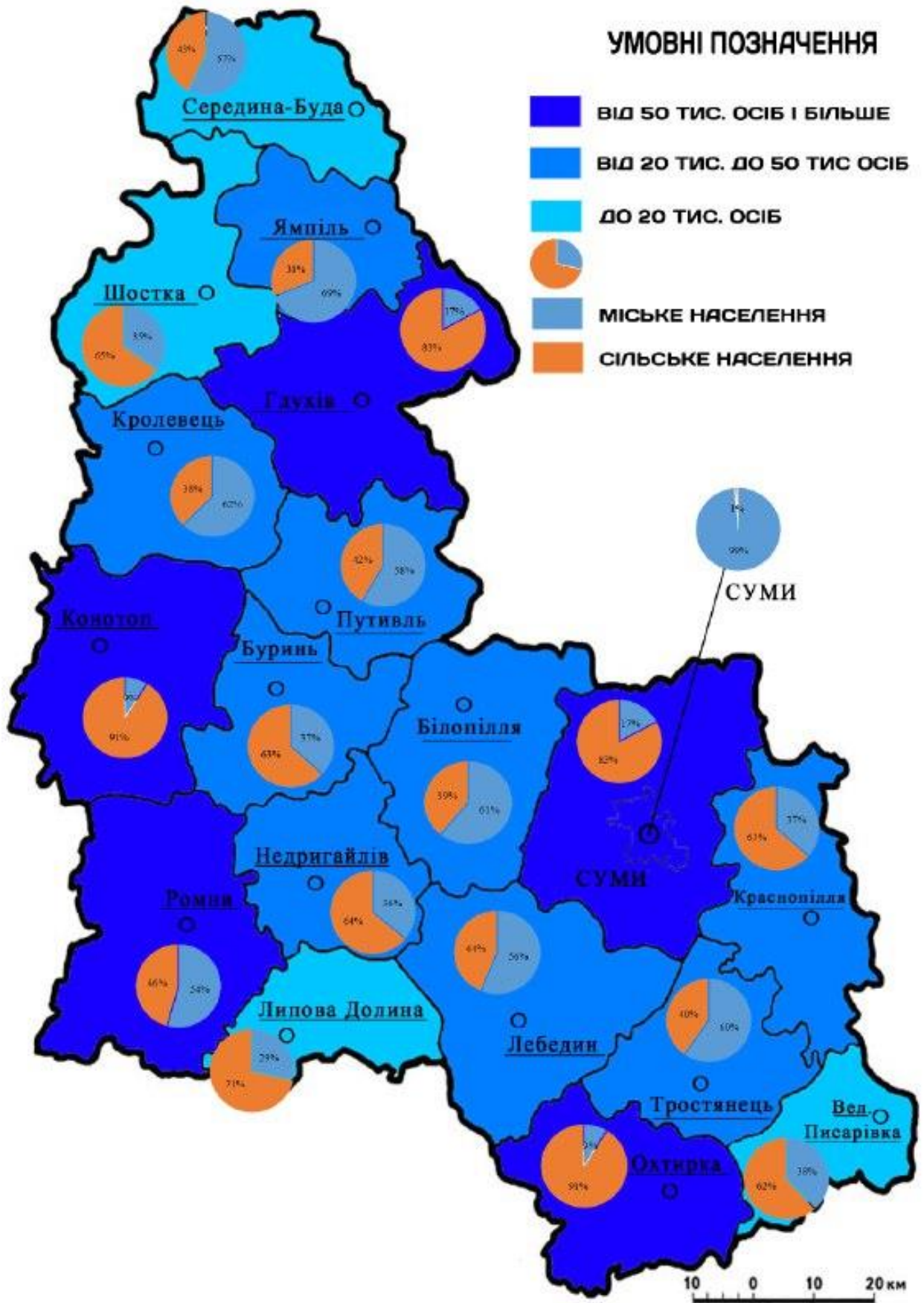

Рис.2.1. Чисельність населення Сумської області по міськрадах і районах у 2020 р. (побудовано за даними [20])

Аналізуючи (рис .2.2.) чисельність населення Сумської області в період з 2000 – 2019 рр. скоротилася на 19,83‰. Найбільшого скорочення наявного населення за останні 20 років зазнали такі райони: Буринський (-38,44‰), Глухівській (-36,78‰), Великописарівський (-36,66‰), Лебединський (-36,39‰), Конотопський (-34,86‰), Роменський (-33,60‰), Ямпільський (-32,29‰), Середино-Будський (-32,05‰) та Недригайлівський (-31,22‰).

Відносно кращі показники у порівнянні з іншими мають Путивльський (-26,64‰), Шосткинський (-26,44‰), Кролевецький (-26,19‰), Тростянецький (-25,58‰), Липоводолинський (24,94‰), Білопільський (-23,02‰). Краснопільський(-22,45‰) та Охтирський(-19,12‰) адміністративні райони.

Найменшого скорочення населення зазнав лише Сумський район (-0,10‰).

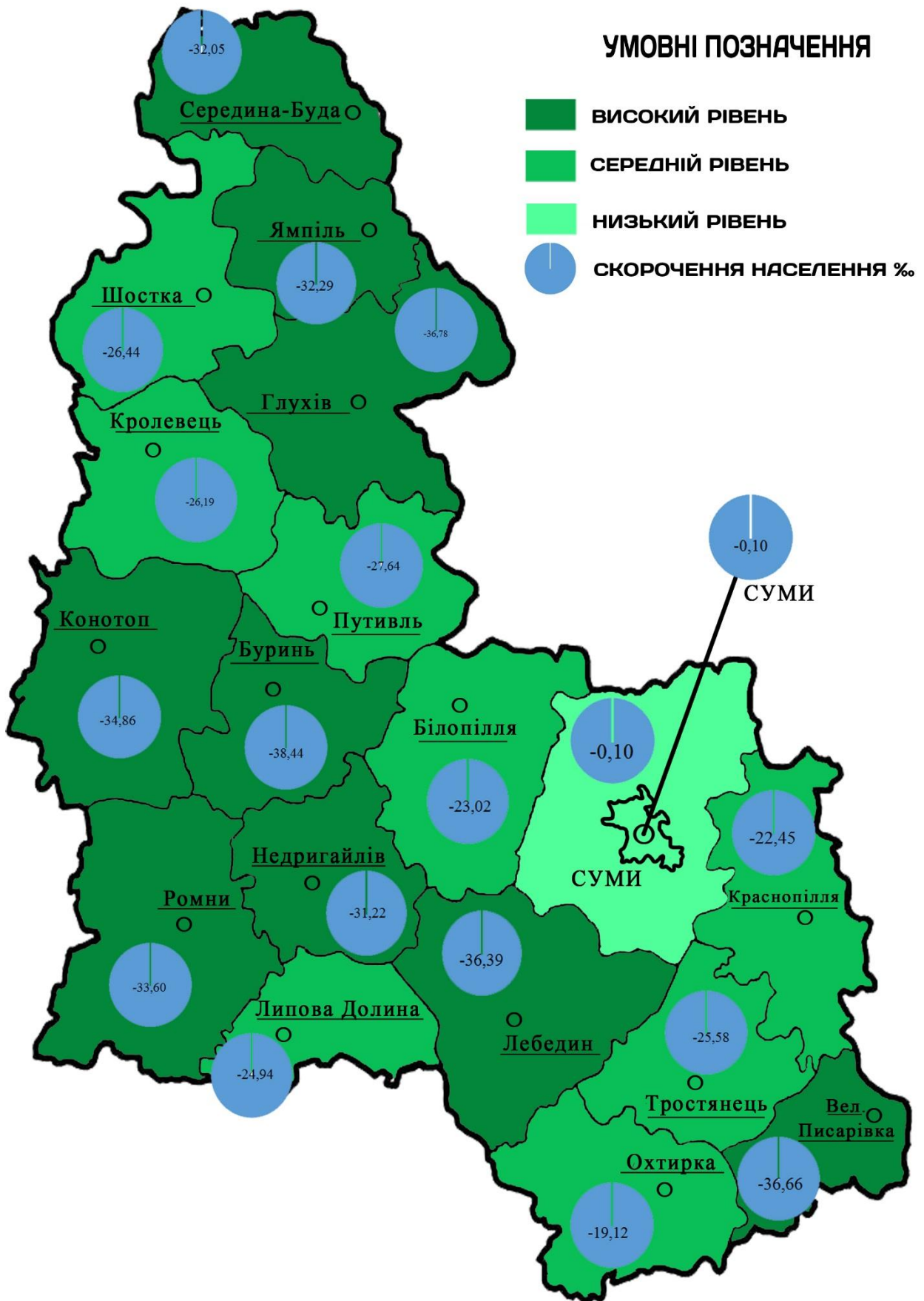

Рис. 2.2. Скорочення чисельності населення у Сумській області протягом 2000-2019 рр. (побудовано за даними [20])

2.3. Народжуваність населення Сумської області

Народжуваність населення, разом із смертністю, є основними показниками демографічного розвитку. Також цей показник є головним, адже саме він має вплив на хід відтворення населення. В демографічній політиці народжуваності відводять особливе місце, бо саме від неї залежать перспективи демографічної динаміки змінити її рівень і тенденції, вирішальним чином залежать перспективи демографічної динаміки, зміни числа населення, його складу та взагалі майбутнього нашої країни [4].

Досліджуючи народжуваність у Сумській області з 1950 р. ми спостерігаємо Сумській області з 1950 р. спостерігаємо зменшення коефіцієнту народжуваності до 2002 р., тут він досяг свого найменшого значення 6,7‰. За період 2003-2012 рр. показник народжуваності поступово збільшувався і досяг свого максимального значення 9,7‰. Після таких значень показник народжуваності поступово знову зменшується і досягає свого мінімального значення у 2019 році 6,0‰ (рис. 2.3).

Загальний коефіцієнт народжуваності Сумської області дорівнює 6,08‰ і він досить низький, якщо порівнювати з іншими областями України. (1.1).

Аналізуючи загальні коефіцієнти народжуваності в сільській та міській місцевості за 2000-2019 роки ми спостерігаємо загальне зменшення кількості народжених (рис. 2.4). Найбільші коефіцієнти народжуваності наша область мала в 2010 році. На той час загальний коефіцієнт народжуваності дорівнював 8,9 ‰ по області; в міській місцевості 9,1‰, а в сільській 8,4‰. Надалі відбулося поступове зменшення коефіцієнтів народжуваності як і в сільській, так і в міській місцевості. На даний момент загальний коефіцієнт становить, як згадувалося вище 6,08‰, а в міській і сільській місцевості коефіцієнт майже зрівнявся і дорівнює 6,0‰.

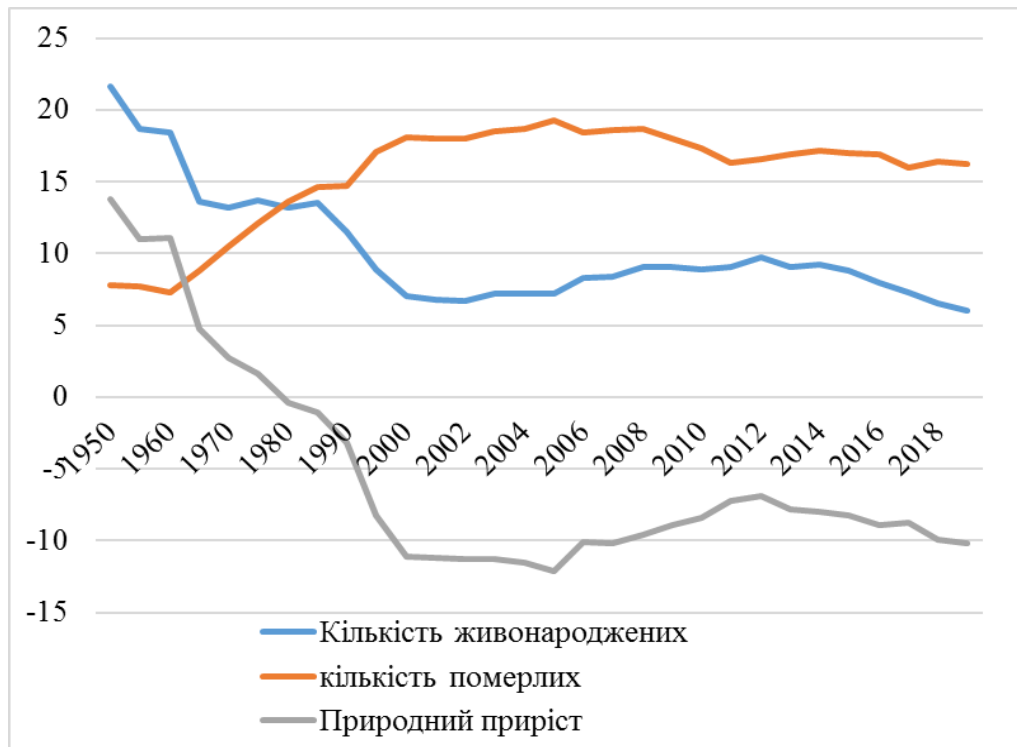

Рис. 2.3 Загальні коефіцієнти народжуваності, смертності та природного приросту в Сумській області за 2019 р. (побудовано за даними [20])

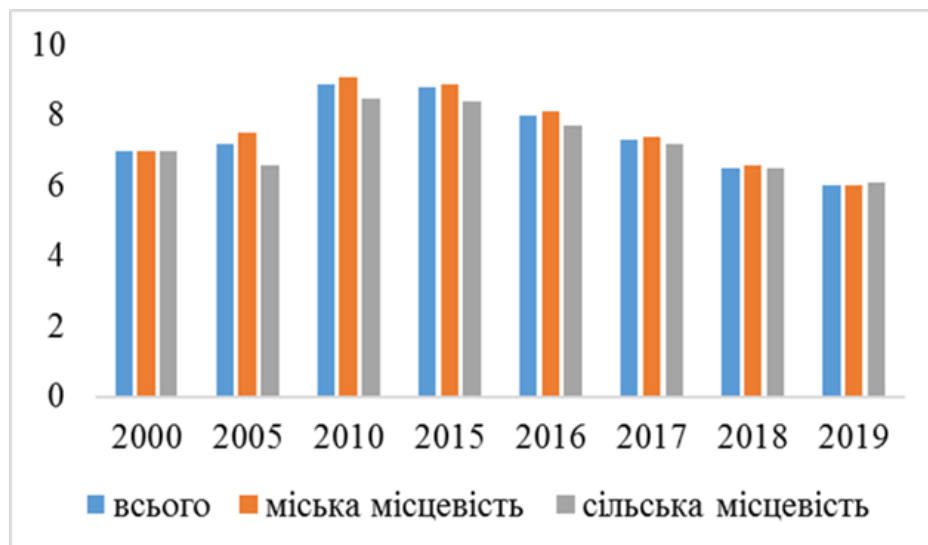

Рис. 2.4. Загальні коефіцієнти народжуваності 2000-2019 рр. (побудовано за даними [20])

Проаналізувавши кількість живонароджених по міськрадах і районах у 2019 р. (рис. 2.5) ми бачимо, що народжуваність у міського населення значно переважає над сільським.

Найбільший показник народжуваності характерний для міської місцевості. До основних адміністративно-територіальних одиниць з високою кількістю народжених у міській місцевості ми відносимо Сумську (1897), Конотопську (490), Охтирську (245), Роменську (252) міськради та м. Шостка (374).

Найнижчий показник народжуваності у міській місцевості представлений у Буринському (50), Великописарівському (48) та Липоводолинському (22) районах.

У сільській місцевості показники народжуваності значно менше. Проте є райони серед яких є високі показники народжуваності. До таких районів ми можемо віднести Тростянецький (92), Краснопільський (116), Сумський (346).

До адміністративно-територіальних одиниць регіону з найнижчими показниками відносяться Ямпільський(34), Великописарівський (48), Кролевецький (72) та Середино-Будський (49).

Такий високий показник народжуваності в міській місцевості пов'язаний з тим, що більшість населення проживає у містах обласного підпорядкування. Також в сільській місцевості переважає старе населення над молодим. Тобто більшість молодих сімейних пар намагаються виїхати в місто, адже там вищий рівень якості життя.

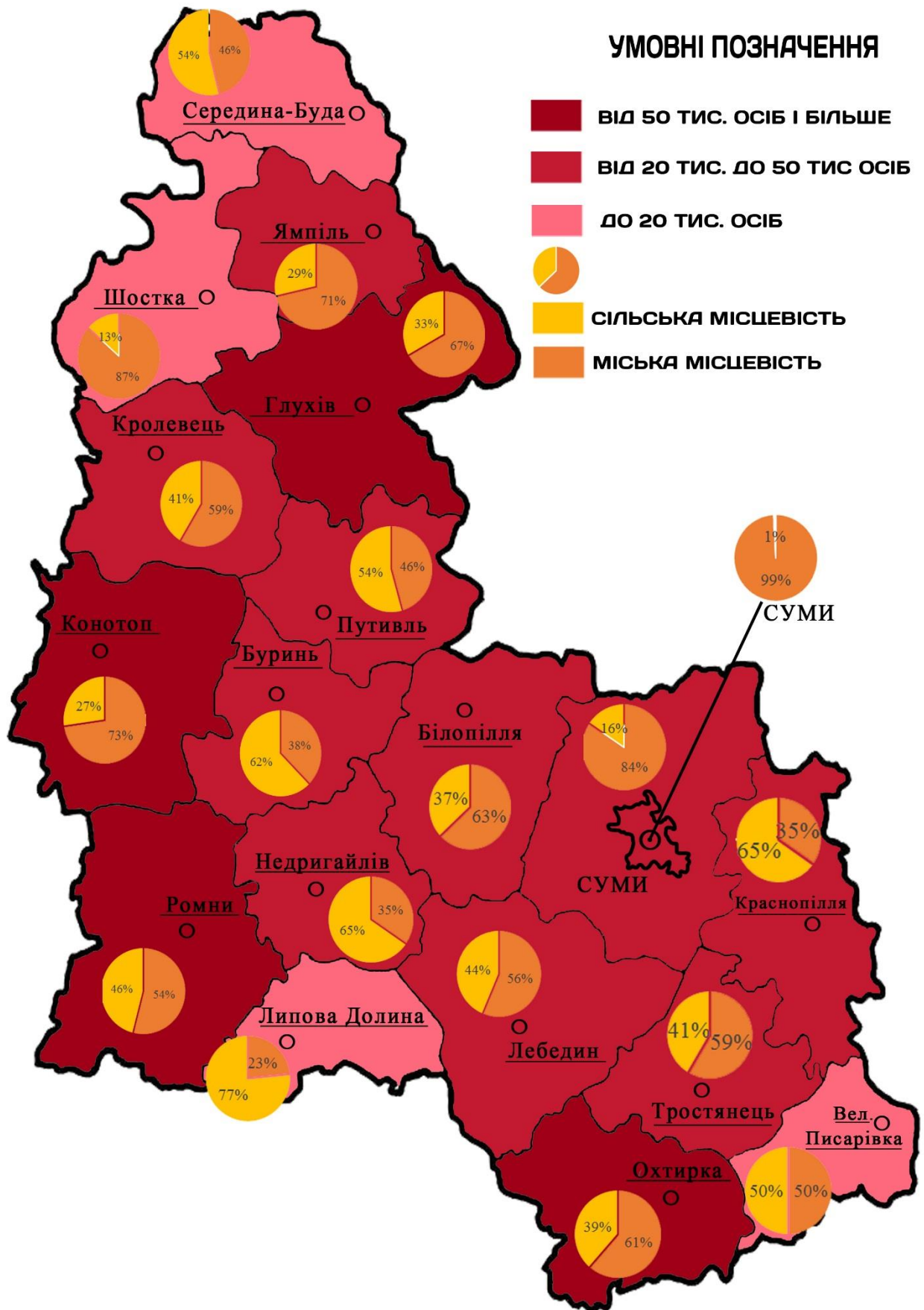

Рис. 2.5. Кількість живонародженого населення по міськрадах і районах 2019 р. (побудовано за даними [20])

Аналізуючи, сумарний коефіцієнт народжуваності ми спостерігаємо таку ситуацію, що протягом 1995 по 2019 роки показники народжуваності змінювалися досить часто. З 1995 по 2002 роки загальний коефіцієнт народжуваності зменшувався з 1,34‰ до 0,97‰. Така ситуація характерна в ті роки і для сільської та міської місцевості (рис. 2.6).

В подальші роки коефіцієнт народжуваності постійно змінювався і ніколи не тримався на одному рівні. Проте в 2012 році ситуація різко поліпшилася, в цьому році коефіцієнт народжуваності був 0,35‰. Це найбільший показник народжуваності за останні 25 років.

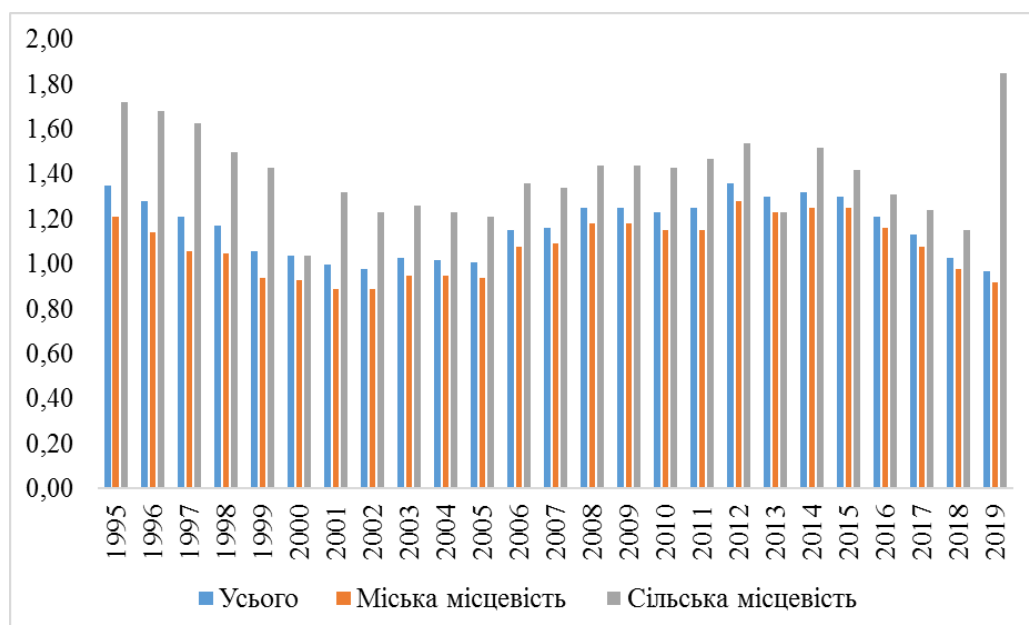

Рис. 2.6. Сумарний коефіцієнт народжуваності. (побудовано за даними [20])

Демографічна ситуація в Сумській області досить несприятлива. Насамперед на її стан впливає різке зменшення народжуваності, яке пов'язане із зниженням демографічного. Особливо гостро ця проблема проявляється у сільській місцевості. На народжуваність населення впливає багато соціальних, економічних та екологічних факторів. На їх динаміку впливають, в свою чергу, й інші чинники, найбільше значення серед яких в Сумській області мають соціально-економічні, оскільки їхня дія на дітородну активність опосередковується світоглядними й аксіологічними феноменами (нормами, традиціями тощо). Найнегативнішою демографічною тенденцією в

Сумській області в період суспільно-економічних трансформацій стала відсутність економічного забезпечення відтворення населення в цілому та в сільській місцевості зокрема [12].

2.4. Смертність населення Сумської області

Іншим важливим фактором, який впливає на динаміку населення є смертність. Смертність населення в Сумській області є однією з найвищою серед інших областей.

Аналізуючи смертність населення протягом 1950-2019 років, найвищий показник фіксується у 2005 році – 19,3 померлих на 100 тис. осіб. У 2019 році вона становила 16,3, що вище, ніж загалом по Україні – 14,7 на 1000 наявного населення (рис. 2.7).

З 1950 по 1965 роки смертність населення є найнижчою, бо це був післявоєнний період. На той період у статеві-віковій піраміді переважали жінки та особи молодого віку. Така ситуація в той період була наявна по всій території України. Далі бачимо, що з 1970 року і до тепер смертність невинно зростає. В першу чергу, це пов'язано із стрімким поширенням різних захворювань і економічними кризами, погіршенням екологічного стану навколишнього середовища [14].

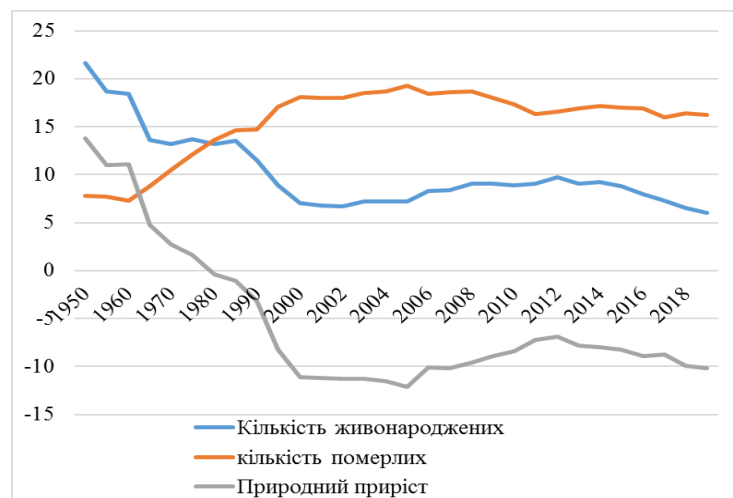

Рис. 2.7. Загальні коефіцієнти народжуваності, смертності та природного приросту. (побудовано за даними [20])

За даними статистики у Сумській області [4] станом на 01.01.2020 рік загальний коефіцієнт смертності населення становив 16,33 випадків на 1000 осіб(1.2) Аналізуючи смертність населення Сумської області за загальними коефіцієнтами у сільській та міській місцевості протягом 2000-2019 років (рис. 2.8), бачимо стрімке скорочення смертності населення в сільській місцевості з 25,3 ‰ до 20,6 ‰. У 2005 році відмічався найбільший коефіцієнт смертності сільського населення відмічався 26,7 ‰. Потім спостерігаємо зниження смертності жителів сільської місцевості. Щодо міського населення, то протягом зазначеного періоду коефіцієнт смертності коливався у межах 13,8-15,4 ‰. Найвищий показник смертності був зафіксований у 2005 році.

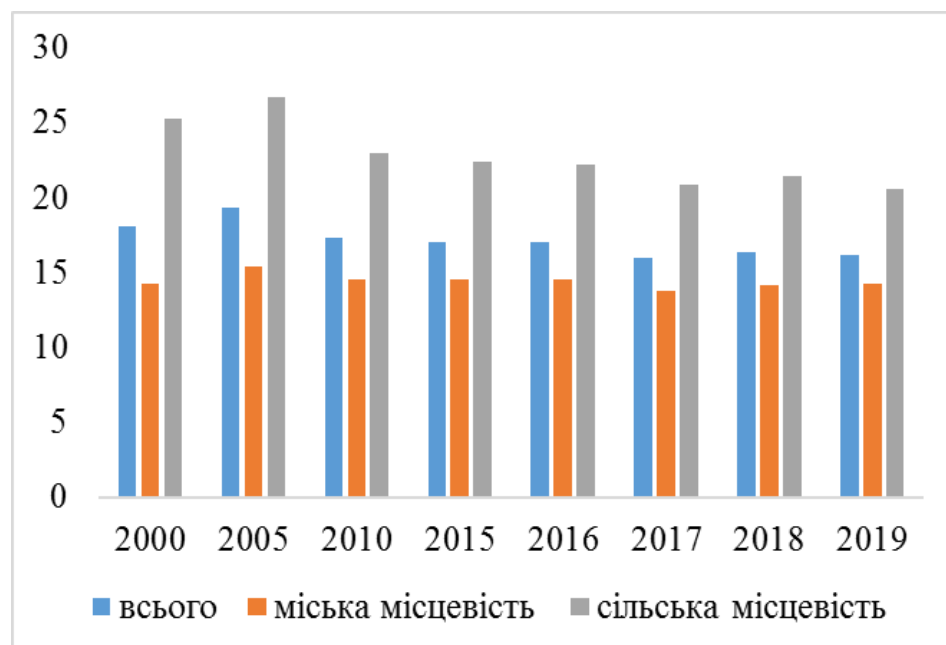

Рис. 2.8. Загальні коефіцієнти померлих 2000-2019 рр. (побудовано за даними [20])

Далі розглядаємо кількість померлих в міськрадах і районах у 2019 році (рис. 2.9). До адміністративно-територіальних одиниць з високим рівнем смертності міського населення потрапили: міста Шостка (14,46‰) , Ромни (17,83‰), та Лебедин (15,97‰). Найнижчі показники смертності міського населення спостерігаються у таких районах, як Охтирський (1,56‰), Сумський (2,64‰), Конотопський (2,07‰), Глухівський (2,79‰) та Конотопський (2,07‰).

Загальний коефіцієнт смертності сільського населення становить 6,38%. Найвищий рівень смертності спостерігається у Лебединському (21,81%), Великописарівському (15,30), Роменському (21,10%), Недригайлівському (13,43), Глухівській (19,42%), Охтирському (17,36), Буринському (15,62%), Шосткинському (13,94), Конотопському (20,87%), Липоводолинському (13,42%), Сумському (13,11%) та Краснопільському (11,79%) районах. В свою чергу, найнижчий рівень смертності сільського населення бачимо у містах обласного підпорядкування Конотоп (0,82%), Лебедин (0,44%), Глухів (0,19%), Суми (0,16%), Ромни (0,10%) та Охтирка (0,02%)[14].

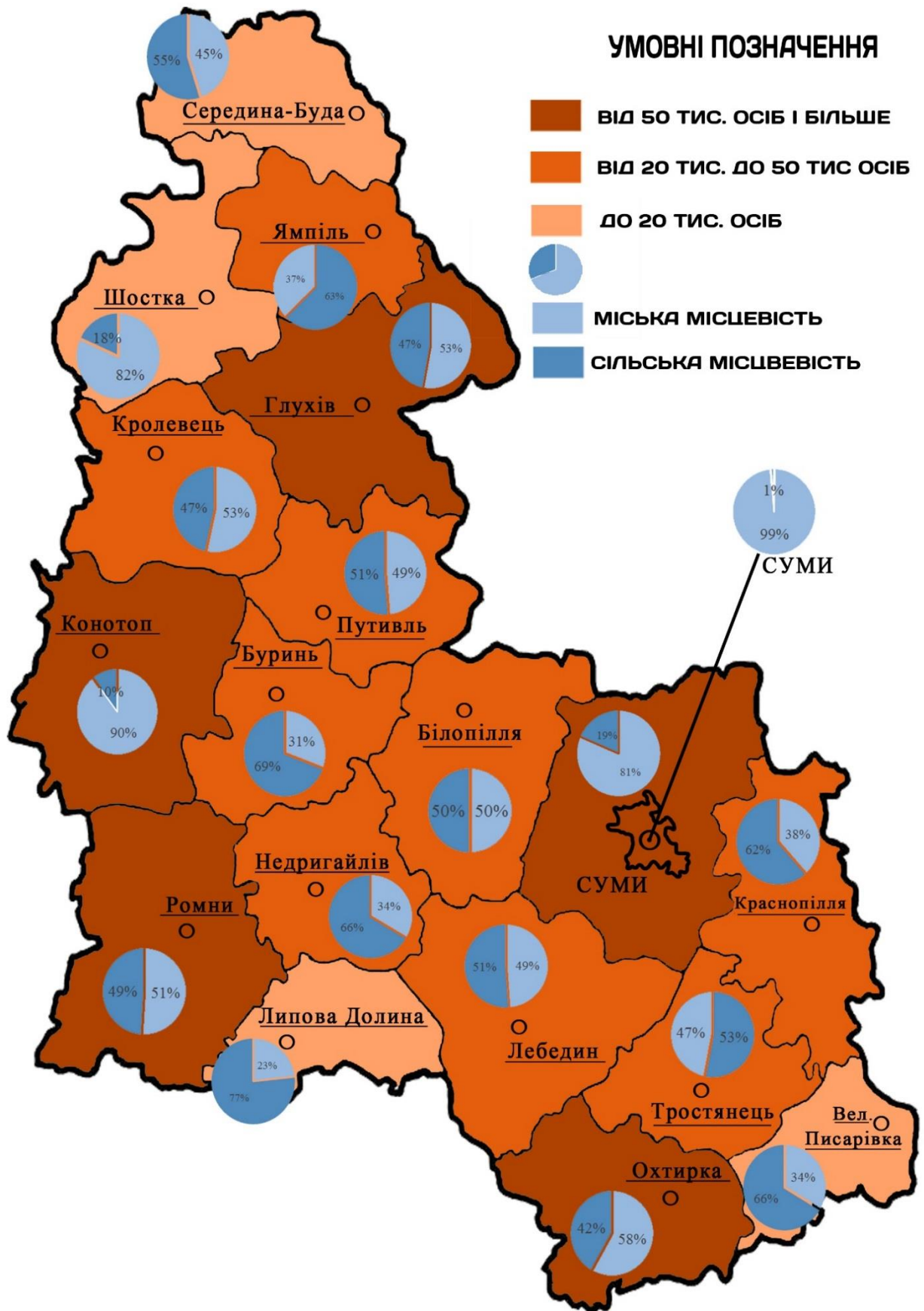

Рис. 2.9. Кількість померлих по міськрадах і районах у 2019 р. (побудовано за даними [20])

При аналізі смертності населення Сумської області за основними причинами (рис. 2.10) в період 2005-2019 роках спостерігаємо, що більшість населення помирає від серцево-судинних захворювань і така тенденція спостерігається протягом всіх років. У 2005 році зафіксована найвища смертність від захворювань системи кровообігу – 1190 осіб. З роками кількість померлих від захворювань серцево-судинної системи поступово зменшується. Також велика кількість населення Сумської області страждає від новоутворень. Так, у 2019 році смертність від новоутворень стала найвищою в порівнянні з іншими роками – 234 . Найменше людей в нашій області помирає від деяких інфекційних та паразитарних хвороб та хвороб органів травлення.

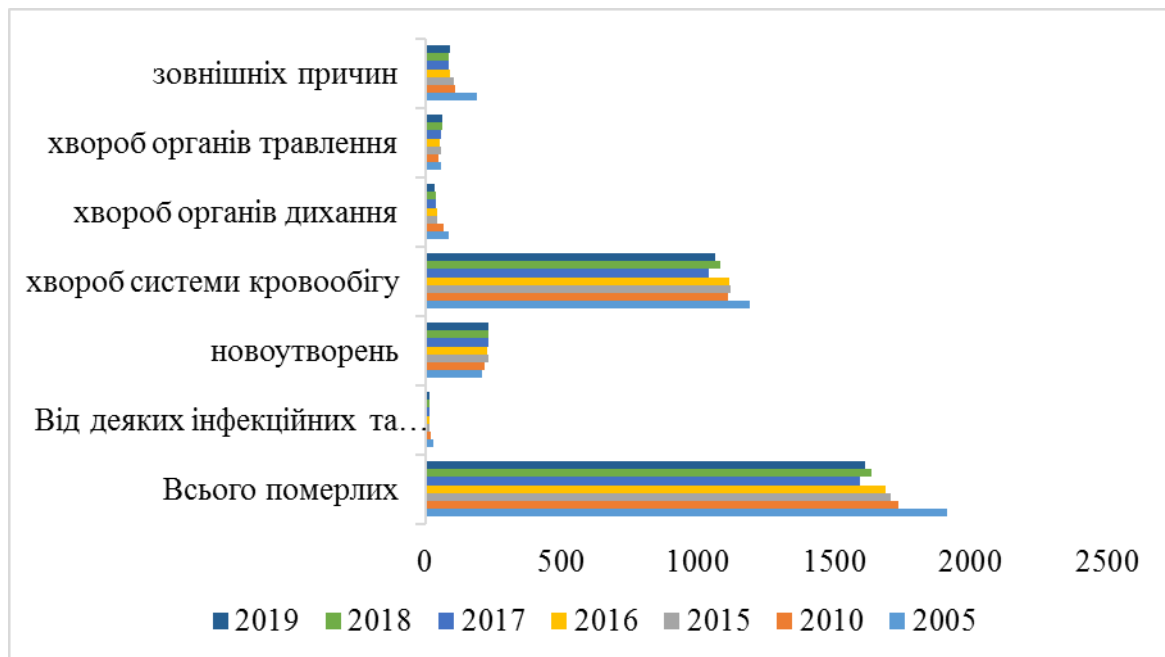

Рис. 2.10. Кількість померлих за основними причинами (побудовано за даними [20])

2.5. Природний приріст населення Сумської області

При вивченні природного руху населення Сумської області, спостерігаємо тривале скорочення природного приросту населення (рис. 2.11). Найвищі коефіцієнти природного приросту були зафіксовані у 1950 р. (

13,8 ‰) Поступово почало відбуватися значне зменшення природного приросту населення, аж поки 1980 р. не був зафіксований коефіцієнт з негативним значенням (-0,4‰). Ситуація із скороченням природного приросту населення триває й до нині.

Загальний коефіцієнт природного приросту(скорочення) населення у 2019 році становить $-10,2$ ‰(1.3).

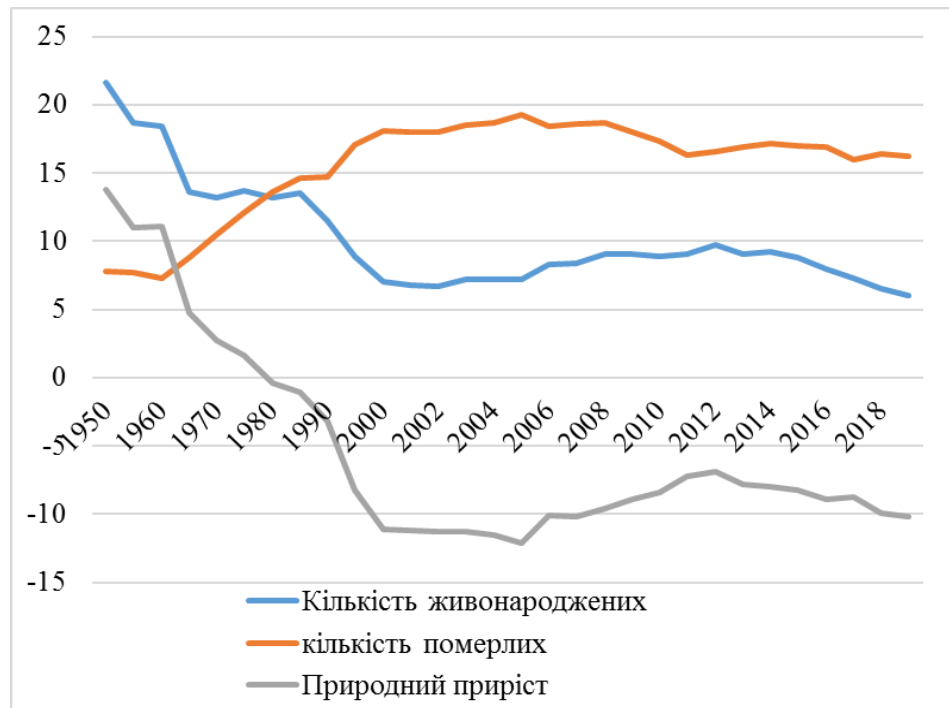

Рис. 2.11. Загальні коефіцієнти народжуваності, смертності та природного приросту

Незважаючи на те, що за останні роки рівень народжуваності зазнав, так би мовити позитивних змін природне скорочення населення продовжує тривати як у міській, так і в сільській місцевості (рис. 2.12.). Протягом 2000-2019 рр. найвищий коефіцієнт природного скорочення у міських поселеннях зафіксований у 2019 р.(-8,3‰). В свою чергу, найнижчий показник природного скорочення у міській місцевості 2010 році(-5,4‰). Спостерігаючи за сільською місцевістю бачимо, що найвищий коефіцієнт природного скорочення був зафіксований у 2005 році (-20,1‰), а найнижчий у 2017 (-13,7‰).

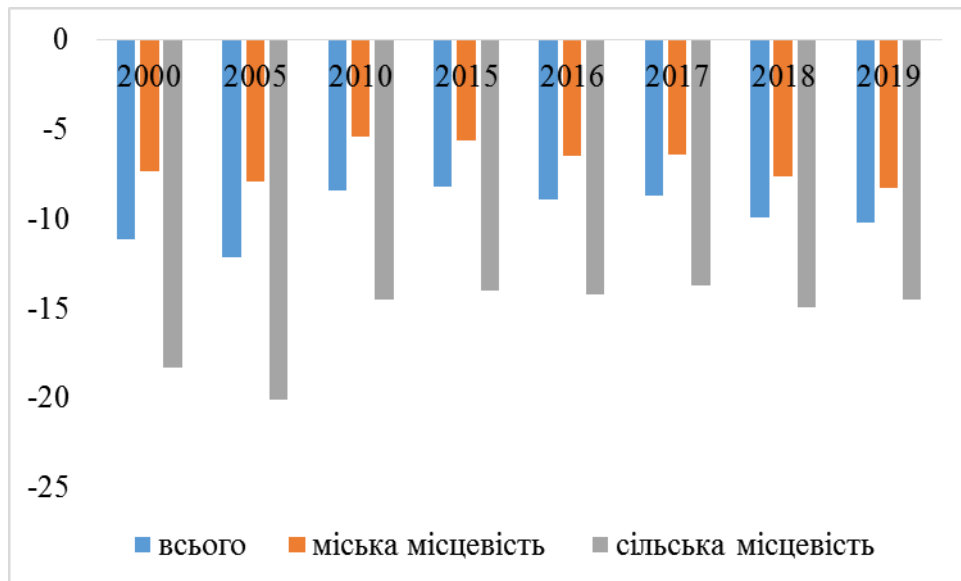

Рис.2.12. Коефіцієнти природного приросту за 2000-2019 рр. (побудовано за даними [20])

Проаналізувавши природний приріст міського та сільського населення по адміністративним – територіальним районам у 2019 р., найбільше скорочення населення взагалі спостерігається у Ямпільському, Тростянецькому, Глухівському і Конотопському (рис. 2.13).

Серед міського населення найбільшого скорочення зазнали такі адміністративно-територіальні регіони – Путивльський (-0,03‰) та Краснопільський (-0,04‰). З найбільшим природним приростом в області є такі райони: Великописарівський (0,16‰), Білопільський (0,14‰) і Лебединський (0,07‰).

У сільській місцевості найбільше скорочення населення зафіксовані у Великописарівському(-0,16‰), Глухівському(-0,14‰) та Білопільському(-0,14) ‰ районах. У Конотопському районі зафіксований найвищий рівень природного скорочення – 0,20 ‰.

Таким чином, ми бачимо, що найнижчі(найкращі) коефіцієнти природного скорочення характерні для міського населення. Це пов'язано з тим, що у містах обласного підпорядкування темпи скорочення чисельності населення відбуваються значно повільніше.

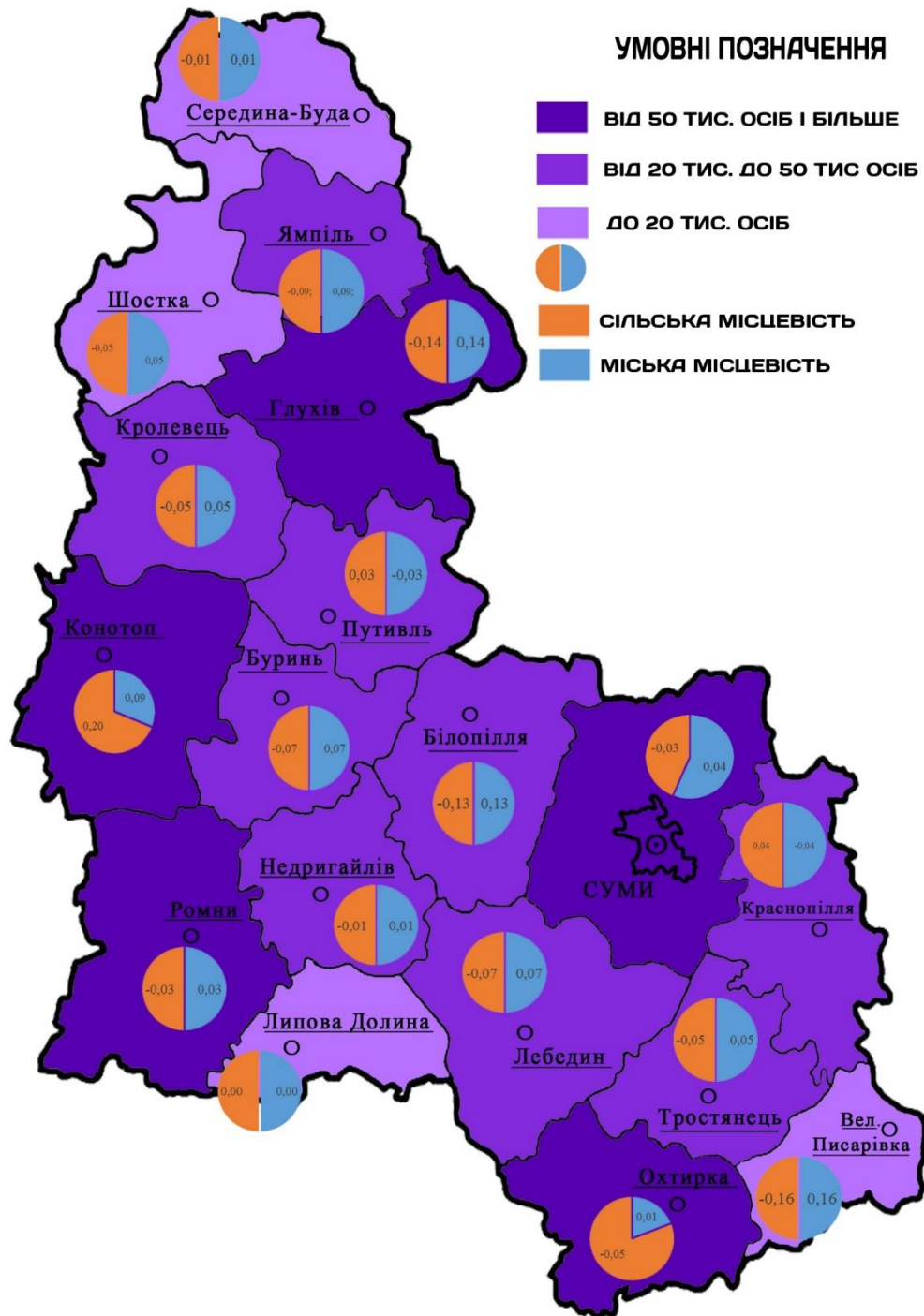

Рис. 2.13. Загальна кількість природного приросту(скорочення) населення Сумської області за 2019 р. (побудовано за даними [20])

2.6. Статеві-вікова структура населення Сумської області

Статеві-вікова структура сучасного населення Сумської області сформувалася під впливом багатьох історичних, соціально-економічних змін у суспільстві, а також психолого-фізіологічні особливості жінок і чоловіків.

В усіх районах Сумської області простежується європейська і загальноукраїнська статистика переважання жінок у статеві-віковій системі.

Лише в Конотопському районі переважає чоловічий склад населення. Така ситуація пояснюється тим, що на території району розміщена значна кількість фермерських господарств, які зацікавлені у робочій силі з боку чоловіків (рис. 2.14).

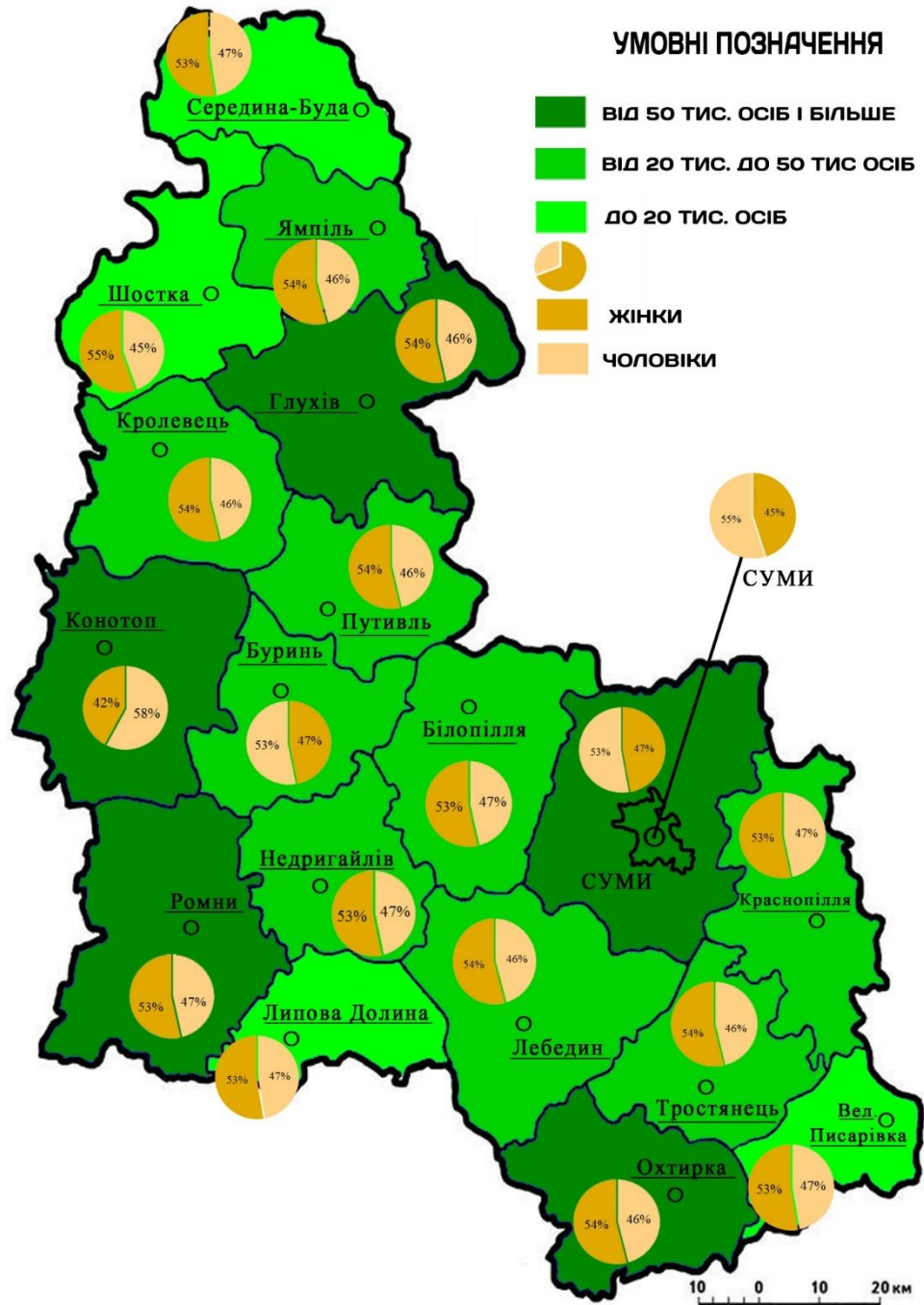

Рис. 2.14. Розподіл постійного населення за статтю по районах. (побудовано за даними [20])

Аналізуючи загальну кількість живонароджених за статтю та за типом місцевості (рис. 2.15, рис. 2.16, рис. 2.17) протягом 2000-2019 рр. бачимо, що у всіх діаграмах хлопчики переважають над дівчатками. Найвища загальна народжуваність була зафіксована у 2010 році, а найнижча у 2019 році. На ці показники впливають такі чинники: економічна криза, невпевненістю у майбутньому, зниженням рівня добробуту населення, руйнуванням системи дошкільного та позашкільного виховання, незадовільний стан репродуктивного здоров'я населення. Найбільше зафіксовано живонароджених за статтю у міській місцевості. Це пов'язано з тим, що у міській місцевості наявний високий рівень життя, а також більш високий рівень медичного обслуговування ніж у сільській місцевості [20].

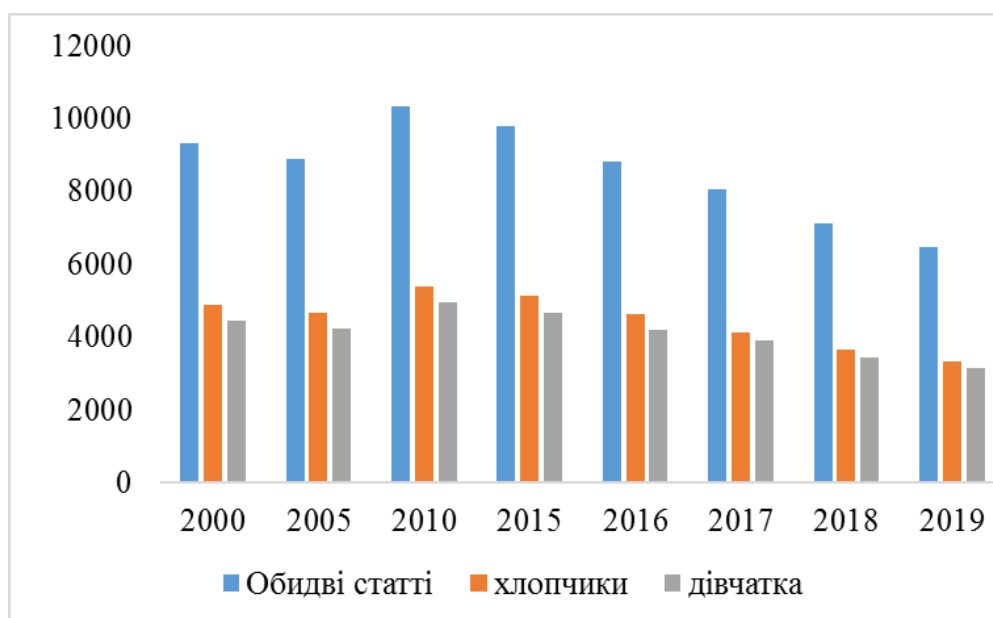

Рис. 2.15. Загальна кількість живонароджених за статтю за 2000-2019 рр.

(побудовано за даними [20])

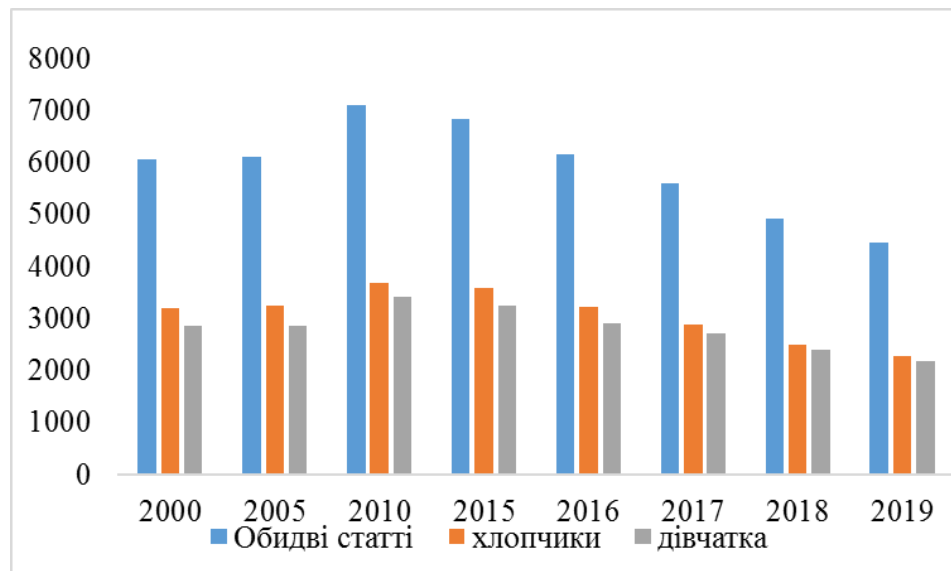

Рис. 2.16. Кількість живонароджених за статтю в міській місцевості за 2000-2019 рр. (побудовано за даними [20])

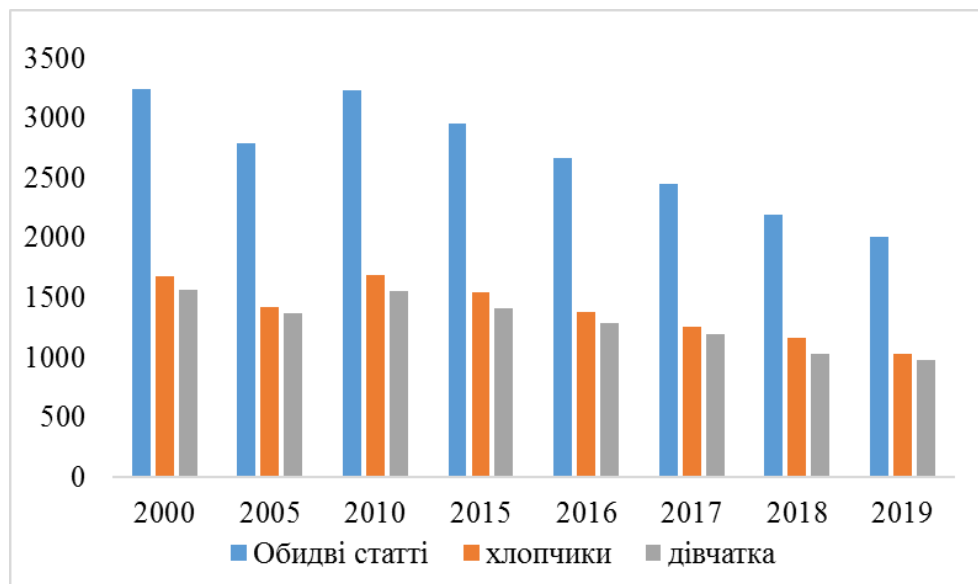

Рис. 2.17. Кількість живонароджених за статтю в сільській місцевості за 2000-2019 рр. (побудовано за даними [20])

Важливу роль в аналізі сучасної демографічної ситуації відіграє розподіл населення за статтю, адже ця ознака суттєво впливає на статеву рівновагу в різних вікових групах та порушує загальний вигляд статево-вікової піраміди, а також на шлюбно-сімейну структуру.

Візуально показати розподіл населення за статтю та віком, відобразити всі зміни чисельності та складу населення можемо за допомогою даної

картосхеми «Статеві-вікова структура Сумської області у 2019 р.» (рис. 2.18.).

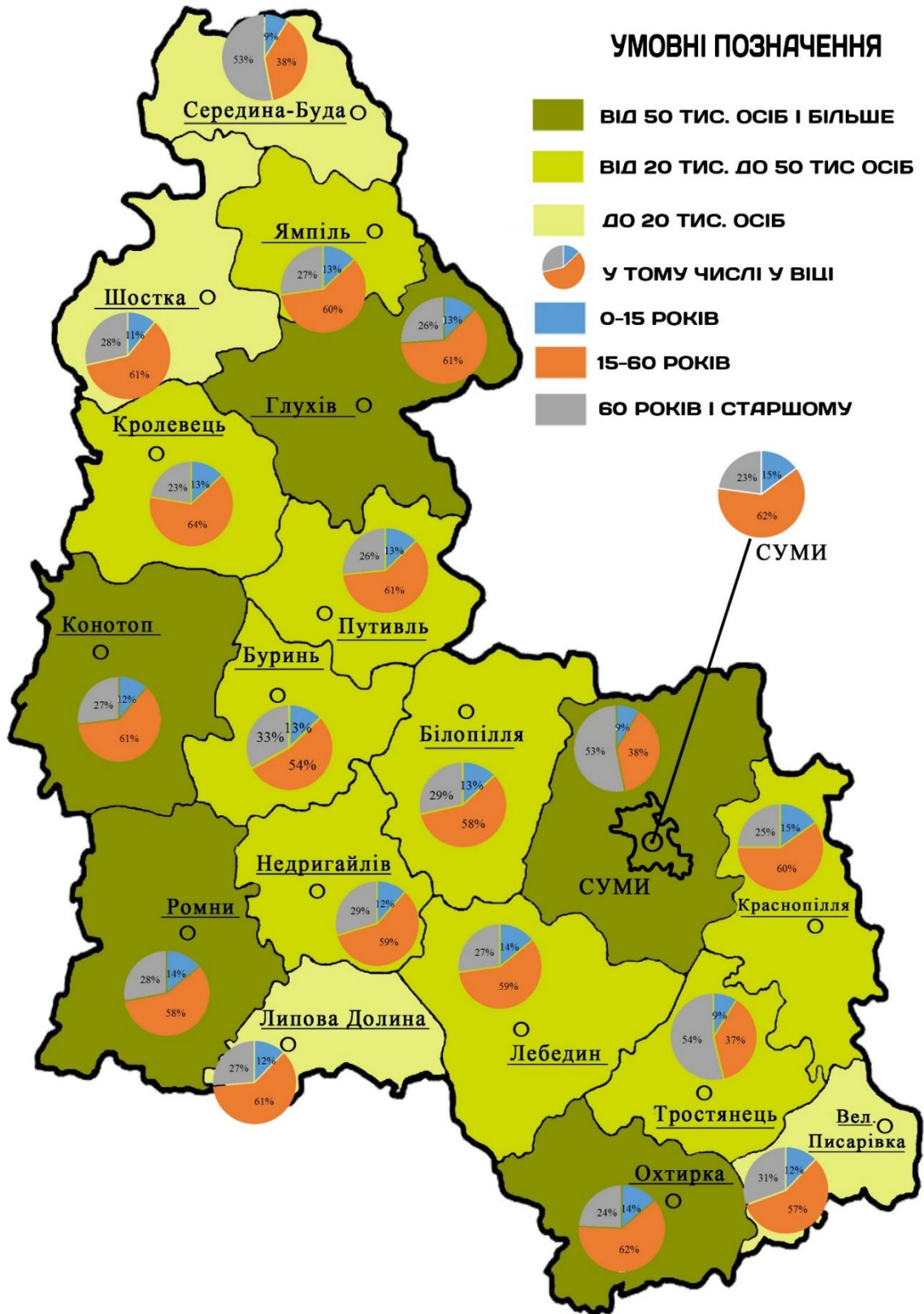

Рис. 2.18. Статеві-вікова структура Сумської області у 2019 р. (побудовано за даними [20])

У 2019 році у віковій структурі від 0-15 років загальна кількість осіб становила 140635, від 16-60 років 639560 осіб та від 60 років і старшому 277018. У віковій структурі Сумської області спостерігається збільшення частки людей похилого віку, що в подальшому призводить до старіння населення. Усі райони Сумської області мають високий відсоток людей похилого віку.

Найбільшу частку людей похилого віку представлено в таких районах, як Буринський і Тростянецький. В зазначених районах ця частка складає більше 50 %. В усіх інших районах частка населення похилого віку складає до 30 %. Наслідком такої статистики в майбутньому є досить значне навантаження на пенсійну систему, що призведе незворотніх процесів в економіці процесів [20].

2.7. Демографічне навантаження

Демографічне навантаження Сумської області характеризується кількісною віковою структурою населення, яка показує навантаження на суспільство населенням непрацездатного віку.

Найвищий рівень демографічного навантаження мають райони: Середино-Будський (1630,82), Буринський (851,3), Сумський (2292,29) та Тростянецький (1675,18) на 1000 осіб (1.9., 1.10). Найнижчим показником демографічного навантаження характеризуються такі райони Шосткинський (649,31), Глухівський (626,32), Кролевецький (553,95), Конотопський (627,67), Путивльський (647, 36), Липоводолинський (630, 47) та Охтирський (615,41) на 1000 осіб. Решта районів мають середні показники демографічного навантаження (рис. 2.19).

З даної картосхеми отримуємо те, що в Сумській області відбувається старіння нації не лише так би, мовити «зверху» (за рахунок збільшення людей похилого віку), так і «знизу» (через невеликі темпи народжуваності). Пенсійне забезпечення потрібно розглядати не як шлях соціального захисту,

а як просто одну з важливих складових фінансової системи. Тому пенсійну систему треба організувати так, щоб у суспільстві не виникало думки, що пенсіонери є тягарем для держави[20].

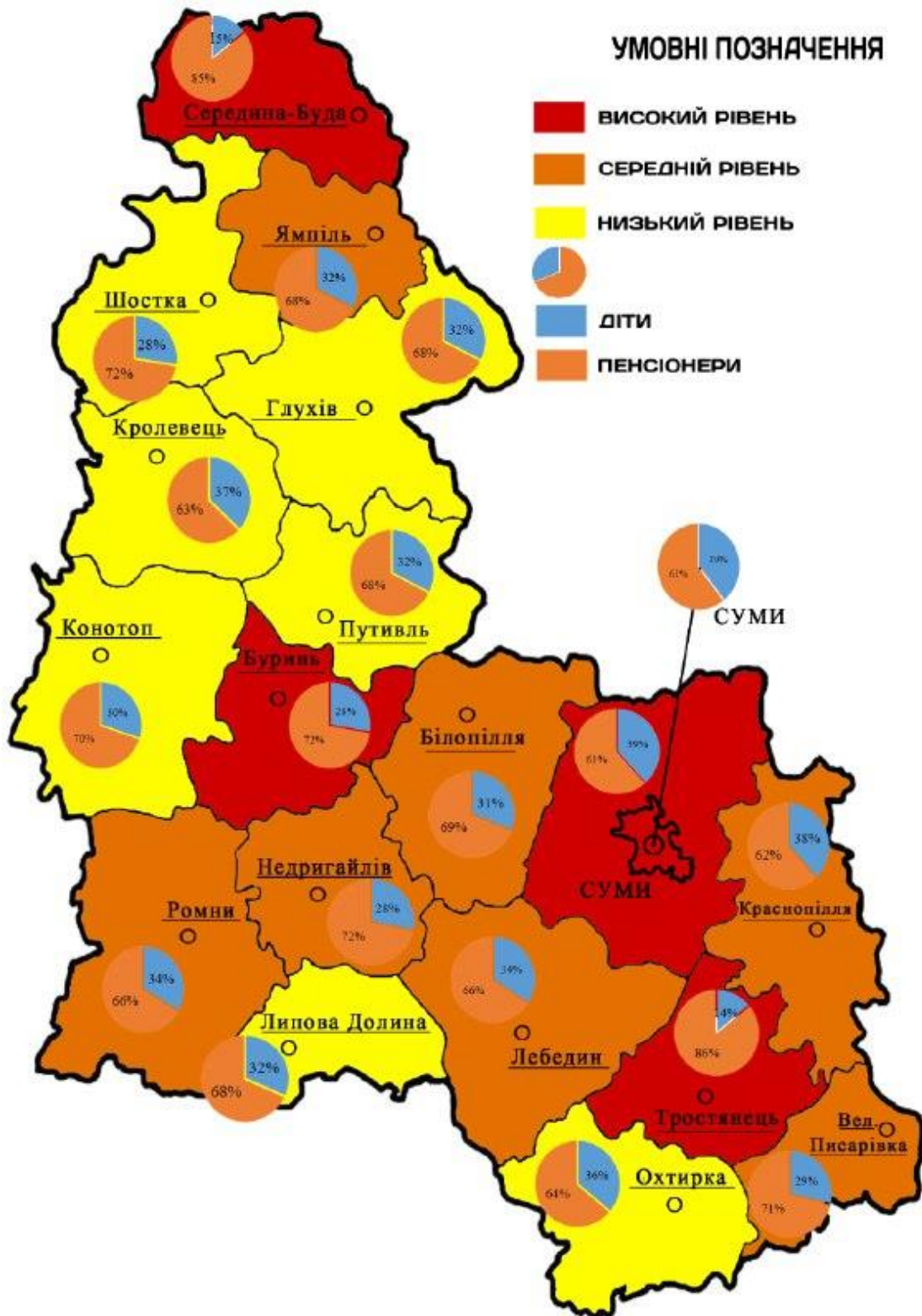

Рис. 2.19. Демографічне навантаження Сумської області у 2019 р.
(побудовано за даними [20])

2.8 Середній вік та очікувана тривалість життя населення Сумської області

Головною демографічною проблемою, яка притаманна Сумській області та й Україні взагалі є – старіння населення. Старіння населення – це процес, який зумовлений скороченням народжуваності та зростанням тривалості життя.

За статистичними даними Сумської області середня вік очікувана тривалість життя при народженні за статтю з 1950 року постійно збільшується. У 1995 році середній вік для обох статей становив 67,42 роки з них для чоловіків – 61,42, для жінок – 73,66 років. Тепер, якщо порівнювати з 2019 роком, то середня очікувана тривалість життя дорівнює 72,43 роки. В свою чергу, в чоловіків – 67,28 роки, а у жінок середній вік становить 77,44 роки. Тобто, за 25 років середня очікувана тривалість життя при народженні за статтю збільшилась майже на 6 років (рис. 2.20).

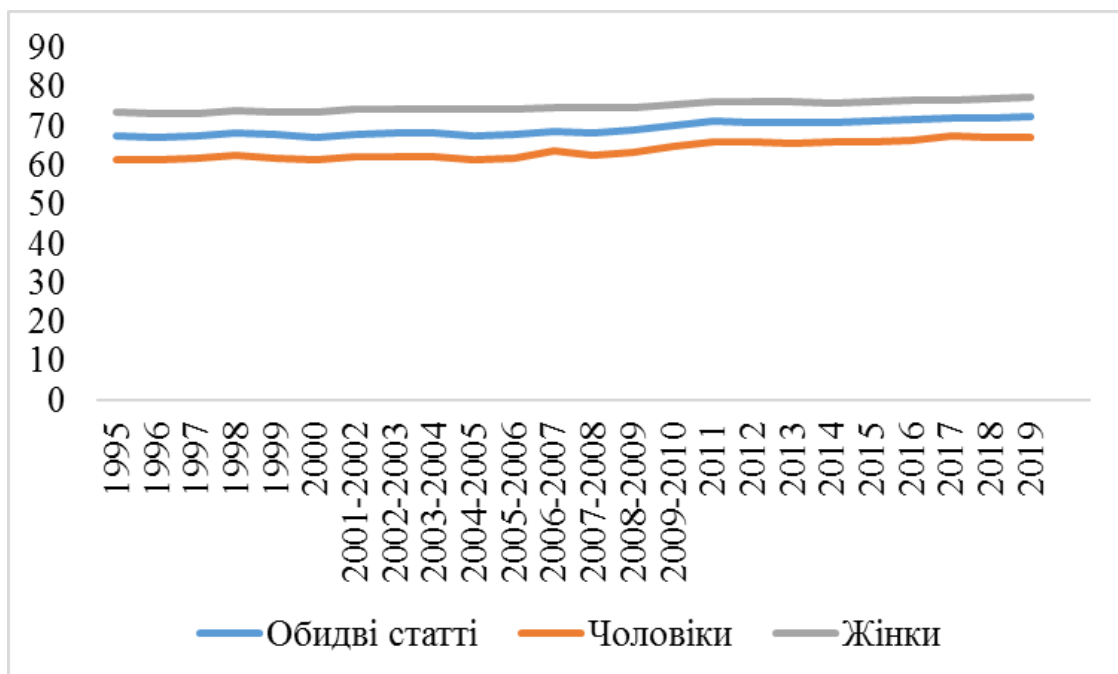

Рис. 2.20. Середня очікувана тривалість життя при народженні за статтю

2.9. Шлюби та розлучення у Сумській області

Вивчення шлюбно-сімейної структури населення є одним з найважливіших чинників, які впливають на формування демографічного розвитку. Також при вивченні демографічного розвитку області шлюб виступає важливим фактором для створення сім'ї, яка в подальшому матиме вплив на процеси народжуваності. Крім того, останнє відіграє вирішальну роль у механізмі взаємодії шлюбно-сімейних процесів та соціально-економічних умов життя. Адже необхідність суспільства та загальний попит на певні форми шлюбу та сім'ї значною мірою залежать від загального рівня соціально-економічного та культурного розвитку суспільства[21].

При формуванні шлюбно-сімейного складу населення регіону керівна посада належить шлюбу, оскільки шлюб є необхідною умовою створення сім'ї. Шлюбність – процес утворення шлюбних пар в населенні. При цьому враховуються як перші, так і повторні шлюби [19].

До головних чинників, які впливають насамперед економічні й соціальні. Також на цей процес впливають їх наслідки і прояви за відносно сталого розвитку культурних впливів.

Йдеться, насамперед, про зміну статево-вікових пропорцій, які є важливою передумовою для добору шлюбної пари і від яких залежить кон'юнктура «шлюбного ринку» [22].

У Сумській області найвища кількість зареєстрованих шлюбів була зафіксована у 2015 році – 6,6‰, а найнижча у 2018 – 4,7‰ (рис. 2.21).

Зростання відносної кількості розлучень свідчить про те, що існують процеси, які негативно впливають на силу сім'ї. За О.Г. Топчієвим, зростання рівня розлучень є несприятливими демографічними показниками і їх зростання свідчить про збільшення негативного демографічного процесу, що призводить до подальшого зменшення населення[22].

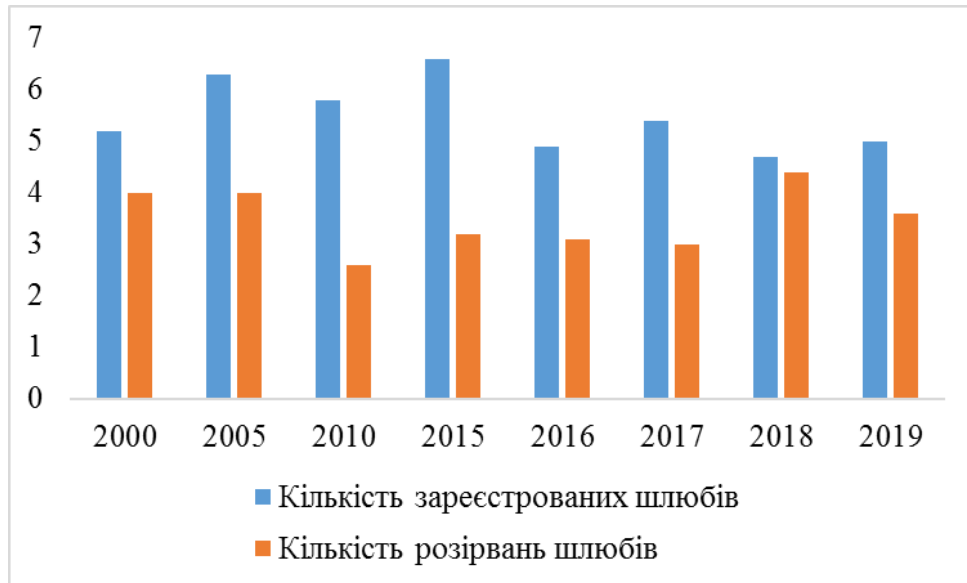

Рис. 2.21. Шлюбність і розлучуваність населення в Сумській області.

2.10. Міграційні процеси у Сумській області

Міграційні процеси – традиційний об’єкт географічних досліджень, оскільки мають яскраво виражений просторовий характер. Аналіз динаміки міграційної ситуації в Сумській області здійснено за даними статистичного щорічника регіону розрізі адміністративних районів.

Аналізуючи дану картосхему спостерігаємо, що найбільшого міграційного скорочення зазнали такі райони: Конотопський (-10,57%), Буринський (-11,50 %), Глухівський (-13,10 %), Великописарівський (-10,73%) та Білопільський (-9,38 %) (2.22). Міграційний приріст в Сумській області має лише один район – Сумський (6,5%)

В міграційних рухах переважає молодь з активною життєвою позицією, внаслідок чого збільшується демографічне навантаження на працездатне населення. Також частина районів області є прикордонними, інша частина є економічно відсталими, мають низькі показники зайнятості, високі – безробіття, несприятливі індикатори якості життя населення.

До районів з найбільшою кількістю вибулих відносимо: Великописарівський, Краснопільський, Буринський, насамперед це пов’язано

з відсутністю робочих місць (рис. 2.22). Найменшу кількість вибулих має лише Сумський район.

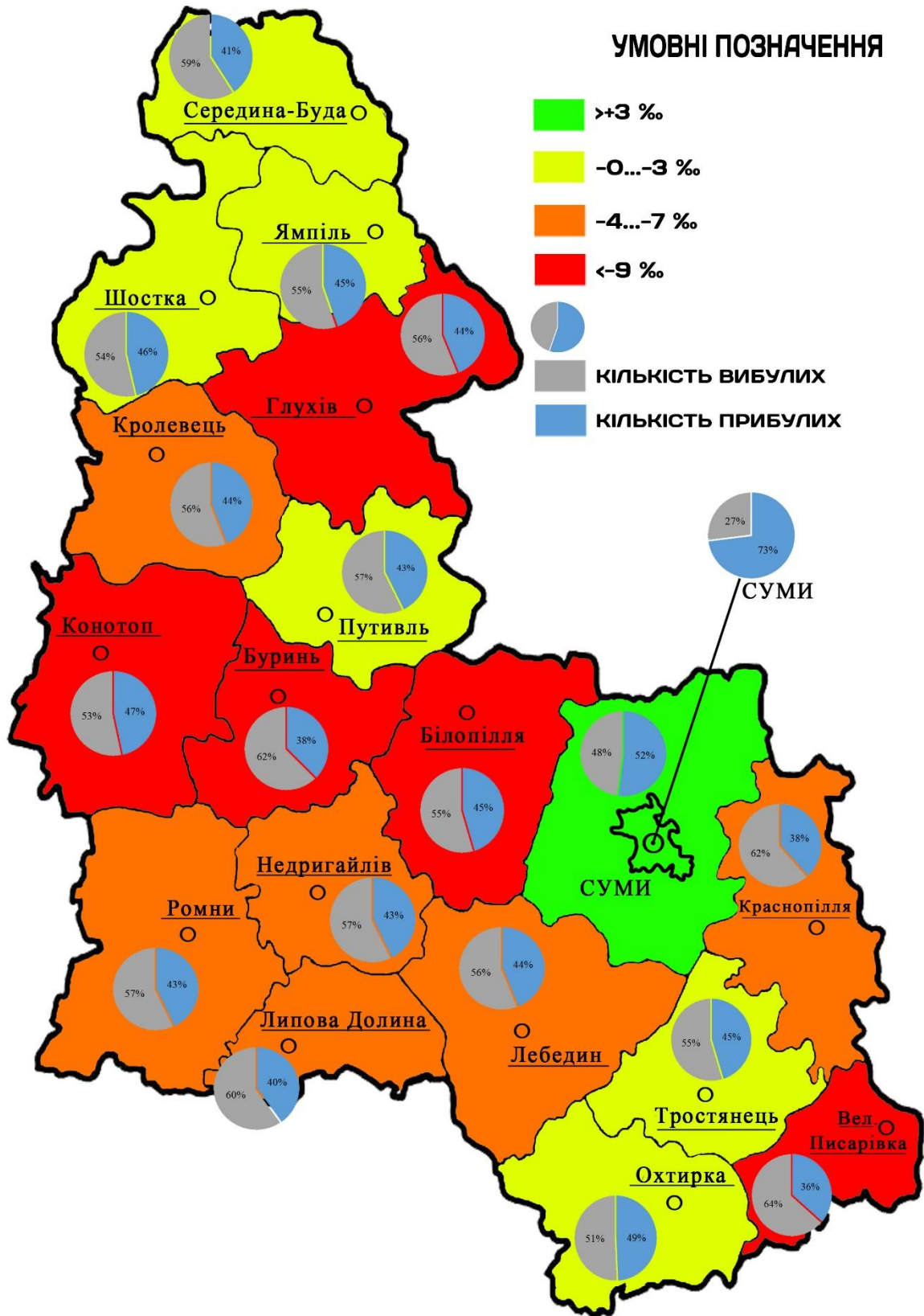

Рис. 2.22. Міграційні процеси в Сумській області у 2019 році (побудовано за даними [20])

2.11. Шляхи подолання демографічної кризи

Загострення демографічної ситуації в Україні, а також в Сумській області є зниження до критичної позначки коефіцієнта народжуваності, яка є однією з вирішальних у демографічній ситуації будь якої адміністративно-територіальної одиниці, країни або світу загалом. Сьогодні ситуація дійшла до того, що забезпечується лише половина народжуваності від потрібної для позитивного відтворення населення. На сьогодні Україна перетнула межу незворотної ситуації зниження кількості народжуваності і переважання смертності, при якому відбувається руйнування умов відновлення населення, поліпшення демографічної ситуації.

Отже, процес зниження народжуваності має загальноукраїнський характер і простежується така ситуація в Сумській області, що пов'язана із значною низкою факторів соціальних, біологічних та економічних.

З 90-х років в Україні в зв'язку з низьким рівнем життя населення та економічною кризою спостерігається тенденція зменшення народжуваності. Проаналізувавши сучасну демографічну картину можемо зробити висновки про те, що в країні поглибилась демографічна криза і стала більш некерована, яка має негативні наслідки для наступних років розвитку держави і спрогнозувати ситуацію через декілька років стає все складніше.

Щоб сформувавши шляхи подолання демографічної кризи потрібно більш конкретно охарактеризувати причини її появи.

Головні причини демографічної кризи, яку ми спостерігаємо в Україні є:

- низька народжуваність, високий рівень смертності, що призводить до від'ємного природного приросту;
- низька тривалість життя українців, хоча загальносвітові тенденції показують підвищення тривалості чоловіків і жінок, однак в нас в зв'язку з тим, що в Україні переважають важкі умови праці тенденції незмінні;

- погіршення якості життя населення (низький рівень фінансування охорони здоров'я, освіти, соціальних умов).

З останньої причини виходить, що відбуваються досить активні міграції за кордон на постійне місце проживання. Складно повірити, але до 90-х років ХХ століття Україна навпаки приймала емігрантів з інших країн, які працювали по всій Україні і Сумська область не виключення.

В Радянські часи головною проблемою в регулюванні природного приросту був підхід до нього виключно через потреби виробництва, а тоді велось екстенсивне виробництво, яке в першу чергу було направлене на збільшення числа ресурсів. У демографічній ситуації того часу велика увага приділялась збільшенню коефіцієнта народжуваності і невиправдано мало коефіцієнту смертності та здоров'я населенню.

Для вирішення даних проблем потрібна взаємопов'язана система завдань і цілей для розв'язання всіх проблем демографічної кризи як на місцевому рівні (Сумська область чи район), але і на загальноукраїнському.

Вирішення даної проблеми – прогресуюче старіння нації – є першочерговим для України, адже дана ситуація несе загрозу майбутнього нашої держави.

Також однією з найбільших небезпек для сучасної України є високий коефіцієнт смертності населення у працездатному віці. Ця складова природного приросту незмінно впливає на всю систему статево-вікової структури. Саме цей показник знижує трудовий і демографічний потенціал населення, поглиблює різницю між неактивним населенням і економічно активним населенням, між споживачами і виробниками.

Слабкістю поточної демографічної політики, яка безпосередньо стимулює народжуваність є висока затратність і нерозроблена система заходів для підтримки сім'ї. Допомога при народженні дитини «зводиться до нуля». Грошові виплати, які були характерні для України 2008-2012 років стимулювали народжуваність, що призвело до покращення демографічної ситуації в Україні, але саме ці кошти створюють умови безвідповідальності

батьків, які використовують кошти за не призначенням і відносяться до виховання свого покоління невідповідально.

Отже, тривалість життя населення і народжуваність в Україні за останні роки є найнижчими. Потрібно створювати загальноукраїнську стратегію подолання складної демографічної ситуації в якій будуть розписані всі методологічні принципи її покращення. Всі важелі росту української нації та економіки, повинні бути спрямовані на людину, її всебічний гармонійний розвиток та самовідтворення високої якості населення і достатньої кількості. Інакше може постати реальна загроза існуванню українського суспільства. Необхідною умовою збільшення тривалості життя населення та здорово охоронної складової є посилення значимості проблем розвитку населення в державному управлінні та медицині. Тобто збереження і поліпшення здоров'я української нації є одним з пріоритетних завдань влади.

РОЗДІЛ III

ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

3.1. Аналіз навчальних програм з географії в основній школі

Успішний досвід багатьох країн світу показує, що інвестування у розвиток освіти, інтелектуальних ресурсів та капіталу, дозволило досягти цим країнам високого рівня економічного розвитку. У час світових соціальних реформ школи стають стійкими інституціями прогресивного розвитку держави. Формування якісно нової моделі соціальних відносин та суспільного устрою залежить від універсальності та фундаментальності її методології та філософії. Вимоги до рівня та якості освіти значно підвищились, стимулюючи разом з тим вдосконалення освітнього процесу в школі та закладах вищої освіти.

Таким чином, географічна освіта характеризується багатьма ознаками та перспективами розвитку. Як наука географія є складною і всебічною за змістом, завдяки цьому вона перетворює знання про людство та природу в єдину географічну наукову картину світу. Географія як дуалістична наука має дві складові, одна з них фізико-географічна, інша соціально-географічна.

Географія – це єдиний навчальний предмет в основній школі, який може допомогти учням навчитися всебічно моделювати, аналізувати і прогнозувати природні та соціально-політичні явища на трьох рівнях узагальнення: місцевому, регіональному і глобальному. Навчальний предмет гармонійно поєднує наскрізні змістовні міжпредметні знання, що є гарантією розвитку когнітивної сфери особистості, формування в учнів системи сучасних інтегрованих знань про планету Земля та її зв'язки з Космосом, місце спільнот та людини зокрема в складній системі соціальних і природних і зв'язків, місце власної особистості в історико-географічному контексті.

Таким чином, географія, як навчальний предмет в основній школі є не тільки джерелом нових відомостей про Землю, а й основа для формування світогляду, національної самосвідомості, здатності до саморозвитку в умовах світових викликів і змін, виховання дбайливих господарів любові до рідного краю, набуття вмінь і навичок адаптації до навколишнього середовища, адекватної поведінки в ньому.

Реалізація практичної спрямованості навчального предмета яскраво прослідковується під час вивчення фізичної географії, у межах якої було проведене дослідження. Матеріали кваліфікаційної роботи можуть бути використані у процесі вивчення шкільної географії, зокрема курсів «Україна у світі: природа та населення» (8 клас) та «Географія: регіони та країни» (10 клас) (табл. 3.1.).

Таблиця 3.1

Тематика уроків з використанням матеріалів кваліфікаційної роботи у закладах загальної середньої освіти

Клас	Назва розділу	Тема уроку	Матеріали кваліфікаційної роботи, що можуть бути використані під час уроків
8	Населення України та світу	Демографічні процеси та статево-віковий склад населення світу та України	Розділ 3 п.п.3.1 п.п.3.2.
	Природа та населення свого адміністративного регіону	Населення регіону. Кількість та структура населення.	Розділ 2 п.п.2.1, п.п.2.2. п.п.2.3, п.п.2.4 п.п.2.5, п.п.2.6, п.п.2.7, п.п.2.8, п.п.2.9, п.п.2.10 Розділ 3 п.п.3.1. п.п.3.3.
11	Загальні суспільно-географічні закономірності світу	Демографічні процеси у світосистемі	Розділ 3 п.п.3.2.
	Суспільна географія України	Населення України	Розділ 3 п.п.3.1. п.п.3.3.

Розробку уроку з географії у 8 класі Розділ IV «Природа та населення свого адміністративного регіону» з використанням матеріалів кваліфікаційної роботи наводимо нижче.

Тема: Населення Сумської області. Кількість та структура населення Сумської області.

Мета:

- навчальна:

називає кількість населення області, розуміє поняття «природній приріст населення», «природний рух населення», «демографічна криза», «демографічний вибух», «демографічна політика», «імміграція», «еміграція»;

пояснює демографічну ситуацію, що склалася в районах Сумської області;

характеризує сукупність демографічних показників населення на статистичних та картографічних даних області, механічний рух населення в Сумській області;

вміє порівнювати і аналізувати статистичні дані таблиць та картосхем, робити обчислення;

оцінювати значення знань про демографічні процеси для соціально-економічного розвитку Сумської області,

- виховна:

виховувати почуття патріотизму;

- розвиваюча:

розвивати пам'ять, логічне мислення, аналітичні здібності та комунікабельність у спілкуванні з різними верствами населення.

Тип уроку: урок засвоєння нових знань.

Методи: наочні (демонстрування, ілюстрування), словесні (бесіда, розповідь, робота з атласом), частково-пошуковий, репродуктивний.

Обладнання: атласи, політична карта світу, карта Європи, Інтернет – ресурси.

Структура уроку

- I. Організація класу до уроку (2 хв).
- II. Актуалізація опорних знань та життєвого досвіду учнів (7 хв).
- III. Мотивація навчальної та пізнавальної діяльності (2 хв).
- IV. Вивчення нового матеріалу (20 хв).
- V. Узагальнення і систематизація знань (9 хв).
- VI. Підсумки уроку (3 хв).
- VII. Домашнє завдання (2 хв).

Хід уроку

- I. Організація класу до уроку.
- II. Актуалізація опорних знань та життєвого досвіду учнів.

Методичний прийом «Фронтальне опитування»

1. Що вивчає наука географія?
2. Який комплекс наук об'єднує географія?
3. Який комплекс наук включає суспільна географія?
4. Що вивчає соціальна географія та географія населення?
5. Які методи можна використовувати при вивченні населення?
- III. Мотивація навчальної та пізнавальної діяльності.

Сьогодні ми вичемо дуже цікаву тему, яка стосується кожного з нас: «Населення». За цим словом криється доля багатьох мільйонів людей, що живуть зараз в нашій області, державі і в світі загалом, жили тисячі років тому і будуть жити в майбутньому.

Соціально-економічний та історично обумовлений процес безперервного і постійного оновлення людських поколінь – *відтворення населення*.

Учням пропонується скористатись сайтом «Чисельність населення Землі», щоб дізнатись сучасну статистику чисельності населення планети.

- IV. Вивчення нового матеріалу.

Сучасний демографічний стан всієї України дослідники вважають кризовим. Цей кризовий стан зумовлений погіршенням майже усіх

демографічних процесів починаючи від зниження народжуваності, зменшення середньої тривалості життя, зростання смертності людей працездатного віку, погіршення екології, появою нових захворювань, а також еміграції. Дана криза триває вже з 1991 року, коли в Україні смертність почала перевищувати народжуваність. За останні роки чисельність постійного населення стрімко скоротилась. На демографічну ситуацію країни впливає велика кількість чинників. До таких чинників можна віднести соціально-економічні, екологічні, політичні та безліч інших. Така загальнонаціональна демографічна картина спостерігається і в Сумській області.

За допомогою використання статистичних даних України визначили, які місця займає Сумська область за демографічними процесами у загальнонаціональному рівні (табл. 2.1).

Таблиця 3.1

Демографічні процеси Сумської області у загальнонаціональному
вимірі

Назва процесу	Місце області
За чисельністю населення :	20 місце серед інших областей
За демографічним навантаженням на населення у віці 16-59 років	Загальне навантаження: 16 місце; від «0-15 років» ми займаємо 22 місце; від «65 і старше» 5 місце.
За статево-віковою структурою:	серед чоловіків займає 19 місце, а серед жінок 17 місце
За кількістю живонародженого:	22 місце .
За кількістю померлого населення:	7 місце
За природним приростом(скорочення):	10 місце
За середньої очікуваної тривалості життя при народженні:	Обидві статті: 6 місце Чоловіча:6 місце Жіноча: 7 місце
За загальним коефіцієнтом шлюбності:	22 місце
За загальним коефіцієнтом розлучуваності:	13 місце

Конкретним проявом об'єктивних соціально-економічних закономірностей розвитку суспільства, що визначає загальні тенденції розвитку населення в цілому та рівня його життя зокрема, є демографічна ситуація.

Станом на 01.01.2020 чисельність населення Сумської області становить 1068247 осіб. Як ми бачимо, що порівняно з іншими роками кількість населення значно змінилася. На це вплинуло ряд причин, які ми розглянемо в подальшому нашому дослідженні.

Проаналізувавши картосхему чисельності Сумської області (рис. 2.1) ми бачимо, що до адміністративно-територіальних одиниць регіону з найнижчою кількістю населення потрапили Середино-Будський (15610), Великописарівський (17482), Липоводолинський (17713) та Шосткинський (19420) райони. Така ситуація спостерігається швидше за все через низький коефіцієнт народжуваності та високу смертність. У розрізі адміністративно-територіальних одиниць найбільшу кількість населення має Конотопська міськрада (89618), Охтирська міськрада (73024), Сумська міськрада (264981) та Глухівська міськрада (54115). На чисельність населення напряму впливає якість життя населення. Тому міста обласного підпорядкування мають найбільшу кількість населення.

За даними статистики Сумської області в області відбувається скорочення як міського, так і сільського населення. Скорочення населення по районам відбувається неоднаково, але воно характерне майже для всіх районів області. Найбільшу частку міського населення мають Лебединський район (56%), Середино-Будський (57%), Тростянецький (60%) та Путивльський (60%), Кролевецький (62%) та Ямпільський (69%) райони, а також найвища кількість міського населення представлена в усіх міськрадах області. Сумський (17%), Охтирський (9%), Конотопський (9%) та Глухівський (18%) райони мають найнижчу кількість міського населення.

Відповідно до цих показників ситуація із часткою сільського населення районів виходить навпаки. Тобто у Лебединський район (44%), Середино-

Будський (43%), Тростянецький (40%) та Путивльський (40 %), Кролевецький (38 %) та Ямпільський (31 %) райони мають найменшу кількість сільського населення в своєму складі. В свою чергу Сумський (83%), Охтирський (91%), Конотопський (91%) та Глухівський (82%) мають найвищі показники сільського населення.

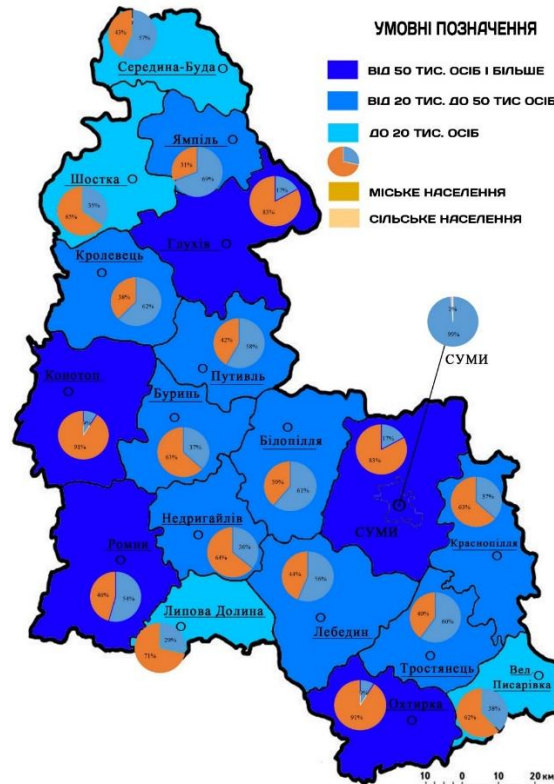

Рис. 1. Чисельність населення Сумської області по міськрадах і районах у 2020 р. (побудовано за даними [20])

Аналізуючи (рис. 2.2.) чисельність населення Сумської області в період з 2000-2019 рр. скоротилася на 19,83 %. Найбільшого скорочення наявного населення за останні 20 років зазнали такі райони: Буринський (-38,44 %), Глухівській (-36,78 %), Великописарівський (-36,66 %), Лебединський (-36,39 %), Конотопський (-34,86 %), Роменський (-33,60 %), Ямпільський (-32,29 %), Середино-Будський (-32,05 %) та Недригайлівський (-31,22 %).

Відносно кращі показники у порівнянні з іншими мають Путивльський (-26,64 %), Шосткинський (-26,44 %), Кролевецький (-26,19 %), Тростянецький (-25,58 %), Липоводолинський (24,94%), Білопільський

(-23,02 ‰). Краснопільський (-22,45 ‰) та Охтирський (-19,12 ‰) адміністративні райони.

Найменшого скорочення населення зазнав лише Сумський район (-0,10 ‰).

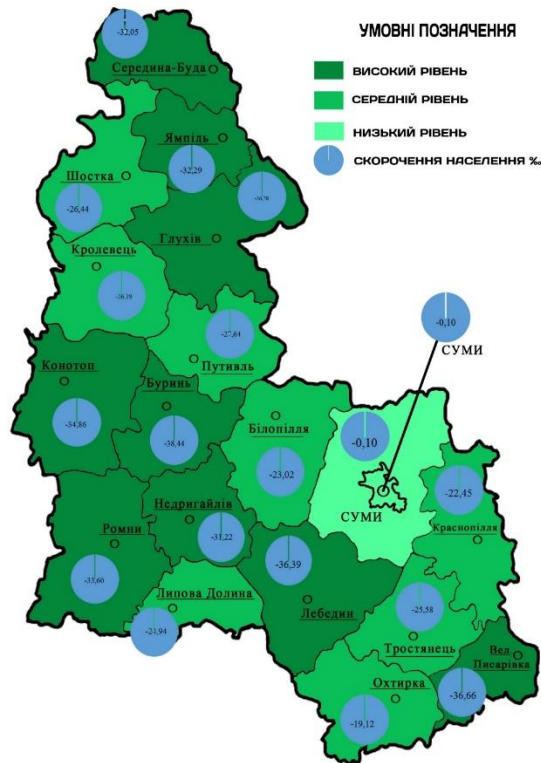

Рис. 2. Скорочення чисельності населення у Сумській області протягом 2000-2019 рр.

V. Узагальнення і систематизація знань.

1. Показати на політичній карті країни з найвищим показником народжуваності, смертності?

2. Охарактеризувати карту «Чисельність населення України» визначити області з найвищими показниками і найнижчими показниками смертності і народжуваності.

3. Показати на карті «Чисельність населення Сумської області» райони з високим показником народжуваності та найвищим рівнем смертності?

VI. Підсумки уроку.

VII. Домашнє завдання.

1. Опрацювати відповідний параграф підручника, вміти читати статистичні діаграми та таблиці, прочитати додатково «Сумська область цікаві факти про населення».
2. Вміти працювати із сайтом Головного управління статистики у Сумській області, а також «Чисельність населення Землі».
3. Вміти обчислювати природний приріст районів області.
4. Скласти три різнорівневі цифрові тести за новим матеріалом.

Розробку уроку з географії у 11 класі Розділ IV «Суспільна географія світу» з використанням матеріалів кваліфікаційної роботи наводимо нижче.

Тема: Населення України.

Мета:

- навчальна:

сформувати систему знань про склад, кількість, та закономірності розміщення населення планети;

актуалізувати поняття «природний приріст», «природний рух»;

дослідити соціально-економічні причини, які впливають на природний приріст населення;

навчити охарактеризувати напрями демографічної політики та типи відтворення населення;

- виховна:

виховувати почуття патріотизму;

- розвиваюча:

розвивати уміння працювати з статистичними і картографічними таблицями та даними; пам'ять, логічне мислення, аналітичні здібності та комунікабельність у спілкуванні з різними верствами населення.

Тип уроку: урок засвоєння нових знань.

Методи: наочні (демонстрування, ілюстрування), словесні (бесіда, розповідь, робота з атласом), частково-пошуковий, репродуктивний.

Обладнання: атласи, політична карта світу, карта Європи, Інтернет – ресурси.

Структура уроку

- I. Організація класу до уроку (2 хв).
- II. Актуалізація опорних знань та життєвого досвіду учнів (7 хв).
- III. Мотивація навчальної та пізнавальної діяльності (2 хв).
- IV. Вивчення нового матеріалу (20 хв).
- V. Узагальнення і систематизація знань (9 хв).
- VI. Підсумки уроку (3 хв).
- VII. Домашнє завдання (2 хв).

Хід уроку

- I. Організація класу до уроку.
- II. Актуалізація опорних знань та життєвого досвіду учнів.
  1. Назвіть причини, які впливають на зміни чисельності населення в державі.
  2. Дайте визначення поняттю «відтворення населення»?
  3. Чи може країна за допомогою певних шляхів змінити динаміку відтворення населення в державі?
  4. Як розвиток національної економіки впливає на густоту населення?

- III. Мотивація навчальної та пізнавальної діяльності.

Людина є найвищою цінністю на Землі, її інтелектуальними та трудовими можливостями, основою розвитку, носієм духовної культури.

Людина є головною продуктивною силою суспільства, завдяки їй створюються всі духовні і матеріальні блага. Але ж людина є не тільки виробником, але і домінуючим споживачем цих благ. Кожен житель планети повинен знати про процеси, які відбуваються в соціумі, як і чому змінюється чисельність населення, чинники його розміщення. Розглянемо сьогодні головні особливості народонаселення світу.

- IV. Вивчення нового матеріалу.

Демографія – наука про рух і склад населення, а також закономірності його розвитку.

Населення – це сукупність людей, які постійно проживають на певній території.

Запитання до учнів:

До чого призводить збільшення чисельності населення у світі і стрімке зменшення населення в нашій державі?

Порівняйте останні дані сайту і інформацію підручника (Відповідний рисунок підручника «Зміна кількості населення України у ХХ-ХХІ ст.»). Який висновок ми можемо зробити?

З 1897 р. до 1993 р. чисельність населення збільшилась від 28,8 млн осіб до 52,2 млн осіб. А вже від 1993 р. до 2014 р. кількість населення зменшилась майже на 7 млн осіб.

Запитання до учнів:

Які ж чинники впливають на кількість населення?

Природний рух населення – зміна кількості населення внаслідок процесів смертності та народжуваності.

Робота в парах по рядах.

I ряд. На карті «Природний рух населення. Україна» визначає всі ознаки населення. Чи допомагають вони охарактеризувати чисельність населення?

II ряд. Порівняйте показники смертності та народжуваності, природного приросту в різних областях України. Чи є розходження між східними і західними регіонами? Які причини передують таким розходженням?

III ряд. Користуючись картою «Природний рух населення. Світ» порівняйте показники смертності, народжуваності, та природного приросту в різних країнах.

Конкретним проявом об'єктивних соціально-економічних закономірностей розвитку суспільства, що визначає загальні тенденції

розвитку населення в цілому та рівня його життя зокрема, є демографічна ситуація.

Станом на 01.01.2020 чисельність населення Сумської області становить 1068247 осіб. Як ми бачимо, що порівняно з іншими роками кількість населення значно змінилася. На це вплинуло ряд причин, які ми розглянемо в подальшому нашому дослідженні.

Проаналізувавши картосхему чисельності Сумської області (рис. 1) ми бачимо, що до адміністративно-територіальних одиниць регіону з найнижчою кількістю населення потрапили Середино-Будський (15610), Великописарівський (17482), Липоводолинський (17713) та Шосткинський (19420) райони. Така ситуація спостерігається швидше за все через низький коефіцієнт народжуваності та високу смертність. У розрізі адміністративно-територіальних одиниць найбільшу кількість населення має Конотопська міськрада (116456), Охтирська міськрада (73024), Сумська міськрада (83545) та Глухівська міськрада (54115). На чисельність населення напряму впливає якість життя населення. Тому міста обласного підпорядкування мають найбільшу кількість населення.

За даними статистики Сумської області в області відбувається скорочення як міського, так і сільського населення. Скорочення населення по районам відбувається неоднаково, але воно характерне майже для всіх районів області. Найбільшу частку міського населення мають Лебединський район (56%), Середино-Будський (57%), Тростянецький (60%) та Путивльський (60 %), Кролевецький (62 %) та Ямпільський (69 %) райони, а також найвища кількість міського населення представлена в усіх міськрадах області. Сумський (17%), Охтирський (9%), Конотопський (9%) та Глухівський (18%) райони мають найнижчу кількість міського населення.

Відповідно до цих показників ситуація із часткою сільського населення районів виходить навпаки. Тобто у Лебединський район (44%), Середино-Будський (43%), Тростянецький (40%) та Путивльський (40 %), Кролевецький (38 %) та Ямпільський (31 %) райони мають найменшу

кількість сільського населення в своєму складі. В свою чергу Сумський (83%), Охтирський (91%), Конотопський (91%) та Глухівський (82%) мають найвищі показники сільського населення.

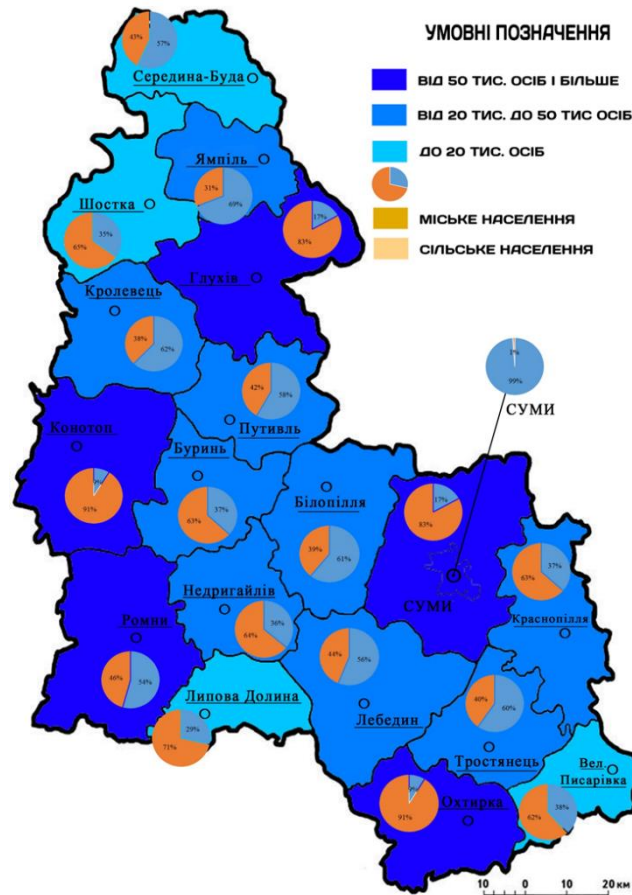

Рис. 1. Чисельність населення Сумської області по міськрадах і районах у 2020 р.

V. Узагальнення і систематизація знань.

Виконати практичну роботу, у якій учням потрібно заповнити таблицю «Демографічні процеси в областях України» у практикумі. (Учні записують формули і роблять відповідні обчислення, а також аналізують поняття про механічний та природний рух населення та їх вплив на зміну кількості населення, на основі статистичних даних досліджують особливості прояву демографічних процесів у областях України).

VI. Підсумки уроку.

VII. Домашнє завдання.

Опрацювати відповідний параграф у підручнику.

Підготувати повідомлення на наступну тему «Економіка України в міжнародному поділі праці».

3.2. Використання матеріалів кваліфікаційної роботи у закладах вищої освіти

Вивчення географії на профільних спеціальностях відкриває широкі можливості для використання матеріалів кваліфікаційної роботи в освітньому процесі у закладах вищої освіти.

Зокрема, у педагогічних ЗВО матеріали другого розділу розглядаються у контексті вивчення «Економічна і соціальна географія України», «Географія Сумської області» (табл. 3.2).

Таблиця 3.2.

Тематика занять з використанням матеріалів кваліфікаційної роботи у закладах вищої освіти

Дисципліна	Назва розділу	Тема заняття	Матеріали кваліфікаційної роботи, що можуть бути використані під час занять
Географія населення	Чисельність, відтворення та структури населення	Фактори відтворення населення	Розділ 2
		Статеві-вікова структура населення	Розділ 2.
Географія Сумської області	Економіко-географічна характеристика Сумської області	Населення регіону	Розділ 2

Приклад використання матеріалів кваліфікаційної роботи у закладах вищої освіти наводимо у формі практичної роботи з навчальної дисципліни «Географія Сумської області» з використанням фрагментів дипломної роботи.

Тема: Аналіз картосхем чисельності населення, смертності, народжуваності, природного приросту та міграційного руху населення

Сумської області, характеристика картосхеми вікових груп населення регіону.

Мета: удосконалювати вміння аналізувати картосхеми чисельності населення, смертності, народжуваності, природного приросту та міграційного руху населення Сумської області, характеристика картосхеми вікових груп населення даного регіону.

Обладнання: атлас, статистичні і картографічні матеріали, підручника.

Хід роботи

За оцінкою Державної служби статистики України, станом на 1 січня 2019 року кількість населення Сумської області становила 1 068 247 осіб (за чисельністю по Україні Сумська область займає 20 місце). Кількість населення області з роками зменшується, народжуваність 2019 року становила 6 ‰ (по Україні 22 місце), смертність – 16,2‰ (по Україні 15 місце), природний приріст – -10,2 ‰ (по Україні 10 місце).

Завдання 1. Дайте визначення понять: природний приріст населення, міграція, демографічне навантаження.

Завдання 2. Проаналізуйте подані картосхеми чисельності населення, смертності, народжуваності, природного приросту та міграційного руху населення Сумської області, характеристика картосхеми вікових груп населення даного регіону. Заповніть таблицю.

Райони найвищими коефіцієнтом народжуваності	Райони найнижчим коефіцієнтом народжуваності	Райони з найвищими коефіцієнтом смертності	Райони найвищими коефіцієнтом смертності	Райони найвищими коефіцієнтом природного приросту	Райони найвищими коефіцієнтом природного приросту

Завдання 3. Проаналізуйте таблицю та зробіть відповідні висновки.

Завдання 4. Проаналізуйте картограми Сумської області, визначте основні напрями міграції в Сумській області та поясніть їх причини.

Завдання 5. Зробіть відповідні висновки. Напишіть власні думки стосовно чисельності населення області, виходячи з даних практичної роботи.

ВИСНОВКИ

Отже, в результаті проведеного дослідження можна зробити наступні висновки.

1. Аналіз суспільно-географічних підходів вітчизняної та зарубіжної географічної науки щодо особливостей демографічного розвитку показав, що на сьогодні дане питання є особливо актуальним та знаходиться у колі зору науковців, зокрема В. Яворської, К. Сегіди, Л. Немець та ін. На нашу думку, демографічний розвиток – це складова соціально-економічного розвитку, яка показує зміни якісних і кількісних демографічних показників протягом певного часу на території держави або окремого регіону.

2. Демографічний стан Сумської області в загальнонаціональному вимірі вважається кризовим. Він зумовлений погіршенням майже усіх демографічних процесів. За чисельністю населення Сумська область у розрізі регіонів України посідає 20 місце, за кількістю народжених 22 місце, за смертністю 15 місце, за природним приростом (скорочення) 10 місце.

3. Станом на 01.01.2020 р. чисельність населення Сумської області становить 10682247 осіб. В порівнянні з іншими роками вона скоротилася 19,83 %. Найвищу чисельність населення мають такі міськради Конотопська міськрада (116456), Охтирська міськрада (73024), Сумська міськрада (83545) та Глухівська міськрада (54115). В свою чергу, найнижчу Середино-Будський (15610), Великописарівський (17482), Липоводолинський (17713) та Шосткинський (19420) райони. Показник народжуваності Сумської області поступово зменшується і на даний момент досяг свого мінімального значення 6,0‰. Найвища кількість народжених спостерігається у містах. Станом на 01.01.2020 рік загальний коефіцієнт смертності населення становив 16,33 випадків на 1000 осіб. Загальний коефіцієнт природного приросту (скорочення) населення у 2019 році становить -10,2 ‰. Найбільше скорочення населення спостерігається у Ямпільському, Тростянецькому, Глухівському і Конотопському. Статеві-вікова структура Сумської області

характеризується переважанням жінок над чоловіками. Середня очікувана тривалість життя дорівнює 72,43 роки. В свою чергу, в чоловіків – 67,28 роки, а у жінок середній вік становить 77,44 роки. У шлюбно-сімейній структурі на 2019 р. спостерігаємо значне переважання зареєстрованих шлюбів над розлученнями. В міграційних процесах частка вибулого населення переважає над прибулим. Коефіцієнт природного скорочення в нашій області становить -0,21%.

4. У ході дослідження Сумської області визначили, що для подолання демографічної кризи необхідна розробка та реалізація довгострокових заходів. До основних заходів подолання цієї кризи відносимо: оптимізацію соціальної інфраструктури, створення більшої кількості робочих сил, організація підтримки молодих сімей, які в свою чергу будуть сприяти постійному відновленню кількості населення. Всі ці заходи треба проводити на загальнонаціональному рівні і впроваджувати їх потрібно уже зараз, адже демографічна криза характерна не тільки для нашої області, а для України взагалі.

5. Матеріали кваліфікаційної роботи при вивченні географії у закладах загальної середньої освіти можуть бути використані у процесі вивчення шкільної географії, зокрема курсів «Україна у світі: природа та населення» (8 клас) та «Географія: регіони та країни» (10 клас). Вивчення географії на профільних спеціальностях відкриває широкі можливості для використання матеріалів кваліфікаційної роботи в освітньому процесі у закладах вищої освіти. Зокрема, у педагогічних ЗВО матеріали кваліфікаційної роботи розглядаються у контексті вивчення «Економічна-соціальна географія України», «Географія Сумської області».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: Понятийнотерминологический словарь. М.: Мысль. 1983. 290 с
2. Борисов В. А. Демография : [учебник для вузов]. М. : NOTA BENE, 1999. 269 с.
3. Ковалев С. А., Ковалевская Н. Я. География СРСР. М.: Изд-во МГУ, 1980. 287 с.
4. Корнус О. Г., Немець К.А., Немець Л.М., Корнус А.О. Сфера обслуговування населення Сумської області: суспільно-географічні аспекти: [монографія]. Харків – Суми. 2009. 228 с..
5. Мороз С. А., Онопрієнко В. І., Бортник С. Ю. Методологія географічної науки : навч. посібник. К.: Заповіт, 1997. 333 с.
6. Немец Л. Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины): Монография. Х.: Факт, 2003. 383 с.
7. Немець К. А., Немець Л. М. Синергетичний підхід у дослідженні медичних систем різного ієрархічного рівня // Часопис соціально-економічної географії, 2008. Вип. 5(2). С. 53-61
8. Немець Л. М., Сегіда К. Ю. Системний підхід до суспільно-географічного дослідження населення регіону // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії: збірник наукових праць. Випуск 9. К.: Інститут передових технологій, 2009. С. 180-184.
9. Олійник Я., Степаненко А. Географічний простір як дослідницька парадигма в економічній і соціальній географії // Часопис соціально-економічної географії. 2009. Вип. 2(1). С. 5-27.
10. Палій О. М. Демографічна ситуація в країнах Центральної та Східної Європи // Демографія та соціальна економіка. 2007. № 2. С. 3-14.
11. Пирожков С. И. Демографические процессы и возрастная структура населения. М. : ГОССТАТИЗДАТ ЦСУ СССР, 1976.136 с.

12. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії: Навчальний посібник. К.: Вища школа, 1994. 156 с.
13. Пройдакова Д .Є., Корнус О. Г. Смертність населення Сумської області: суспільно-географічний аспект // П'яті Сумські наукові географічні читання: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (Суми, 8-10 жовтня 2020 р.) [Електронний ресурс] / СумДПУ імені А.С. Макаренка, Сумський відділ Українського географічного товариства; [упорядник Корнус А.О.]. Елект. текст. дані. Суми. 2020. 193 с. 1 електр. опт. диск (CD-R). С. 160-163.
14. Ровенчак І. І. Географія культури : проблеми теорії, методології та методики дослідження : монографія. Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. 240 с.
15. Сегіда К. Деякі питання уточнення поняттєво-термінологічного апарату суспільної географії // Часопис соціально-економічної географії, 2010. Вип.8 (1). С. 146-150.
16. Сегіда К. Передумови та чинники демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми // Часопис соціально-економічної географії, 2010. Вип. 9(2). С. 185-191.
17. Сегіда К. Ю. Суспільно-географічні особливості демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми (на прикладі Харківської області): дис. ...канд. геогр. наук: 11.00.02. Харків, 2011. 256 с.
18. Сім'я і діти: результати спеціального соціально-демографічного дослідження // Український соціум. 2008. № 4. С. 52-28.
19. Статистичний щорічник Сумської області за 2019 рік / [за ред. Л.І. Олехнович]. Суми: Сумське обласне управління статистики, 2015. С. 545.
20. Терець В. М. Роль народжуваності у відтворенні населення України // Демографія та соціальна економіка. 2010. № 1(13). С. 131-137.
21. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики. Одеса: Астропринт, 2005. 632 с.

22. Хомра А. У. Воспроизводство населения (территориально-организационный аспект), АН УССР. Ин-т экономики; отв. ред. В. С. Стешенко. Киев: Наук. думка, 1990. 176 с.

23. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії: Підручник. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 444 с.

24. Яворська В. Основні етапи формування геодемографії // Вісник Львівського університету. Серія географічна. 2013. Вип. 46. С. 363-371.